

Vem bär skulden?¹

En diskussion om Marx' och marxismens ansvar
för utvecklingen i Sovjetunionen

”Vad som är säkert är att jag är ingen marxist”²

---

¹ I den ryska historien finns det några ”cursed questions”, där en kommer från titeln på Alexanders Herzens roman, *Kto vinovat?* Detta översätts oftast, som Herzens bok när den gavs ut på svenska, till ”Vem bär skulden?” vilket också är titeln på denna artikel. Men *kto vinovat* kan också översättas med ”vem är skyldig” och uttrycket får då en mer juridisk inriktning, speciellt om man vill analysera olika personers skuld i brott, som till exempel i det som kommit att kallas ”kommunismens brott mot mänskligheten”. En annan ”cursed question” kommer från titeln på Nikolaj Tjernysjevskijs roman *Chto delat?* som översätts till ”Vad bör göras?”. Lenin gav samma titel till sin stridsskrift från 1902 där han argumenterade för sin ståndpunkt om hur de ryska socialdemokraterna skulle utforma sin strategi inför den kommande revolutionen.

² Lär Marx enligt Engels ha sagt när han läst ett utkast till ett program för svärsonen Paul Lafargues parti i Frankrike. (Engels i brev till Bernstein 2/3 november 1882, MEW 37:437.)

Inledning

En för den europeiska historien central fråga är vilken roll Karl Marx och den lära som bär hans namn, marxismen, egentligen hade i den ryska oktoberrevolutionen 1917 och vilket ansvar de haft för utvecklingen i Sovjetunionen. Marx var själv europé och marxismen föddes i Europa, men genom de ryska socialdemokraternas kontakter med Andra internationalen spreds marxismen även till ett land som oftast inte ses som en del av Europa.³ Ändå var det just i Ryssland som marxismen först kom till makten och utformades som en statsideologi som legitimerade de färdigheter som miljoner människor fick uppleva. I en av historiens mest lästa böcker hyllades i katekesform ideologins upphovsmän:

Marx och Engels, proletariatets stora läromästare... klargjorde att socialismen inte är någon uppfinning av drömmare (utopister) utan ett ofrånkomligt resultat av det moderna kapitalistiska samhällets utveckling...

Marx och Engels lärde proletariatet att bli medveten om sina klassintressen och att sammansluta sig för den avgörande kampen mot bourgeoisin. Marx och Engels upptäckte lagarna för det kapitalistiska samhällets utveckling och bevisade vetenskapligt att kapitalistiska samhällets utveckling och klasskampen i detsamma oundvikligen måste leda till kapitalismens fall, till proletariatets seger, till proletariatets diktatur.

Marx och Engels lärde, att det är omöjligt att på fredlig väg frigöra sig från kapitalets makt och förvandla den kapitalistiska egendomen till samhällelig egendom, att arbetarklassen kan uppnå detta endast genom att tillgripa revolutionärt våld mot bourgeoisin, genom den proletära revolutionen, genom att upprätta sitt politiska välde: proletariatets diktatur, vilken måste slå ned utsugarnas motstånd och skapa ett nytt, klasslöst samhälle.

Marx och Engels lärde, att industriproletariatet är det kapitalistiska samhällets mest revolutionära och därför mest progressiva klass, att endast en sådan klass som proletariatet kan samla omkring sig alla med kapitalismens missnöjda krafter och föra dem till storm mot kapitalismen. Men för att besegra den gamla världen och skapa det nya, klasslösa samhället måste proletariatet ha sitt eget arbetarparti, vilket Marx och Engels kallade kommunistiska partiet.⁴

För många som inte är närmare bekanta med deras skrifter torde detta vara en relativt bra sammanfattning av vad "Marx och Engels lärde". Att det troligtvis också är Stalin som har

---

³ Frågan om Rysslands förhållande till Väst(europa) har varit ett annat viktigt tema i rysk historia, alltifrån uppkomsten av Kievrus på 900-talet till dagens Ryssland. Peter den stores grundande av St Petersburg 1703 som ett "fönster mot Väst", debatten mellan *slavofiler* och *zapadniker* (västivrare) på 1800-talet och Michael Gorbatjovs tal om att "Europa är vårt gemensamma hem (Gorbatjov 1987:186) är bara några exempel på detta. Det är genom att förhålla sig till "Europa" som Ryssland har sökt och söker sin egen identitet, för "Identiteten finns inte i grundläggande och lätt identifierbara kulturella drag utan i relationer, och frågan om var och hur gränsen mot 'den andre' skall dras blir därför central" (Neumann 1996:1). En av dessa frågor handlar om vilken relevans "Marx' stora berättelse [om] hur det kapitalistiska produktionssättet tvingar andra produktionssätt att försvinna" (ibid:202) hade för den revolutionära rörelsen i Ryssland. Detta kapitel handlar om denna fråga.

⁴ *SUKP(b):s historia*:15. Manuskriftet till denna bok lästes noga av Stalin som gjorde omfattande rättelser "för att varje kapitel skulle överensstämma med hans grundläggande uppfattning att partiets historia var en historia om en intern strid". Boken, som "blev obligatorisk läsning för varje vuxen sovjetmedborgare på samma sätt som koranen är för troende muslimer", kom ut i mer än trehundra upplagor med 43 miljoner exemplar (Volkogonov 1995:552f). Stalin skrev själv "Om den dialektiska och historiska materialismen" i boken, och efter andra världskriget när korrekturen med alla Stalins rättelser skulle publiceras fick Stalin stå som författare till hela boken (Tucker 1990: 531).

skrivit det gör kopplingen mellan marxismen och hans politik än intimare. Forskningen om Stalins eget ansvar för miljoner människors umbäranden och död har sedan arkiven öppnats efter Sovjetunionens upplösning medfört att det idag kan ”betraktas som helt bevisat att Stalin själv inte bara var en symbol för regimen, utan den ledande figuren som tog de viktigaste besluten och initierade alla statliga åtgärder av någon betydelse”.⁵ Men Stalin inte bara sammanfattade och uttryckte vad han själv uppfattade som marxismens viktigaste sanningar, han läste också Marx’ och Engels verk om och om igen till slutet av sitt liv, även om han främst läste Lenin. När han i officiella sammanhang framställde sig som marxist så var det helt ärligt, för ”de handskrivna anteckningarna i verk av Marx, Engels och Lenin inger inga tvivel på att författaren betraktade sig som en lärjunge till dessa revolutionära förgrundsgestalter. Även i böcker som publicerades 1950 eller 1951 kan man fortfarande se att den gamle mannen markerade passager om ’proletariatets diktatur’ och materialistisk filosofi... Publiceringen av [delar av korrespondensen mellan Stalin och Molotov] bekräftade att den private Stalin var lika övertygad marxist som den offentlige figuren som talade från talarstolen på en partikongress.”⁶

Att Stalin betraktade sig som marxist innebär givetvis inte att Marx automatiskt måste ta på sig ansvaret för vad hans efterföljare tog sig för, lika lite som Jesus kan hållas ansvarig för korstågen eller inkquisitionen eller Muhammed för 11 september i USA. Men frågan kvarstår ändå i vilken mån de av Marx utarbetade teoretiska och politiska ståndpunkterna kunde tas till intäkt för att hans anhängare kunde gripa makten i den ryska revolutionen 1917 och sedan mörda miljontals människor, både verkliga eller inbillade motståndare till regimen. Det är denna fråga som behandlas i texten nedan.

Marx och Ryssland

För Marx själv och för många av de efterföljande marxisterna var frågan om hur generella Marx’ analyser av den kapitalistiska utvecklingen decennierna runt 1800-talets mitt var och i vilken mån resten av världen var dömd att genomgå samma process centrala. Marx tycktes ha besvarat frågan på ett tämligen klart sätt, när han 1867 i Förordet till den första upplagan av *Kapitalet* skriver:

... det kapitalistiska produktionssättet[s]... klassiska miljö har hittills varit England. Detta är orsaken till att detta land får tjäna som huvudillustration till mina teoretiska resonemang. Dock: om den tyske läsaren skulle fariseiskt rycka på axlarna åt de engelska industri- och jordbruksarbetarnas förhållanden eller optimistiskt lugna sig med att i Tyskland står det ännu inte på långt när så illa till,

---

⁵ Khlevniuk 2001:325. I en recension av en nyutkommen bok om Stalin menar recensenten att ”Även om den breda förståelsen av stalinismen inte har avsevärt förändrats av de nya källorna så kan speciella teman som inte har kunnat studeras tidigare nu utforskas i detalj” (Kramer 2006:124).

⁶ Van Ree 2002:16. I en analys av en del av Stalins bibliotek, 390 böcker som han gjorde anteckningar i, sammanfattar van Ree att ”Min forskning i Stalins privata bibliotek... stöder tesen att sovjetledaren hela tiden fortsatte att betrakta sig själv som marxist och att han var ointresserad av andra tanke-system, inkluderat de traditionellt ryska” (van Ree 1997:23).

så måste jag säga honom: De te fabula narrativ! (Det är om dig, som det berättas här)... Det industriellt mera utvecklade landet visar det mindre utvecklade endast bilden av dess egen framtid.⁷

För den politiska och strategiska diskussionen inom den ryska revolutionära rörelsen hade frågan en speciell betydelse. Uppfattningen att det kapitalistiska produktionssättet skulle tränga ut alla förkapitalistiska ekonomiska former dominerande i den socialdemokratiska rörelsen runt sekelskiftet 1900, och därför blev den avgörande frågan i den ryska diskussionen vilken *sorts* revolution den kommande anti-tsaristiska revolutionen skulle bli. Att den ryska autokratin var en feodal regim stod klart, och enligt Marx' "schema" för produktionssätt – "asiatiskt, antikt, feodalt, och modernt borgerliga" – skulle därför den kommande revolutionen bli en borgerlig revolution som likt den franska revolutionen 1789 skulle resultera i ett borgerligt samhälle. Först efter en viss tid av kapitalistisk utveckling kunde socialdemokratin förbereda sig för en socialistisk revolution, för som Marx hade sagt "går en samhällsformation aldrig under, innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum, och nya, högre produktionsformer uppträder aldrig förrän deras materiella existensbetingelser mognat i det gamla samhällets sköte".⁸

Problemet komplicerades av att det fanns en annan socialistisk strömning i Ryssland som konkurrerade med socialdemokratin och som inte accepterade Marx' "fasmodell". Denna strömning kallades "populism", på ryska *narodniki*, och ur den bildades det socialrevolutionära partiet 1902. *Narodnikerna* var, i likhet med den socialdemokratiska strömningen, inte enhetlig utan innehöll flera riktningar, men gemensamt för dem alla var att de trodde eller hoppades på att Ryssland skulle kunna hoppa över den kapitalistiska fasen och gå direkt från det existerande feodala samhället till ett socialistiskt. Grunden för detta "historiska hopp" och för de förhoppningar som knöts till det var en urgammal institution som hade utvecklats i de ryska byarna. Denna bykommun – *obsjtjina* – var en styrelseform där de olika bondehushållen genom sina åldermän kollektivt beslöt vad och när man skulle så och skörda, hur husdjuren skulle skötas och när jorden skulle omfördelas till olika hushåll utifrån deras storlek. *Obsjtjinan* kunde även besluta i mindre angelägenheter som berörde den egna byn, och kom slutligen också att vara ansvarig för relationer med omvärlden, såsom skatteuttag och utskrivning av soldater.

Första bandet av Marx' *Kapitalet* hade översatts till ryska 1872 och blivit en omedelbar succé.⁹ Till skillnad från hur de flesta läste *Kapitalet* i Tyskland (där för övrigt försäljningen gick mycket trögare) uppfattades inte Marx' teori i Ryssland som en teori om att det borgerliga samhället var en förutsättning för en socialism som skulle komma "med naturhistorisk nödvändighet", utan man uppfattade den mera som en djuplodande kritik av kapitalismen med alla dess avarter och hemska förhållanden. Marx blev därför populär bland de *narodniker* som hoppades

---

⁷ Marx 1970a:4.

⁸ Marx 1970b:10.

⁹ När boken gavs ut i början av april 1872 såldes 900 exemplar de första veckorna, och redan till midsommar ville översättaren förbereda en ny upplaga, något som dock aldrig förverkligades (Eaton 1980:100).

att man skulle kunna hoppa över detta stadium. 1873-74 gav sig några tusentals anhängare till populisterna Michael Bakunin och Peter Lavrov¹⁰ ut till ryska bondbyar för att försöka förmå bönderna att resa sig mot tsarväldet, men hela denna ”till-folket-rörelse” blev ett fiasko. I den mån som bönderna inte betraktade de som agiterade, som främst var studenter som återvänt efter studier i Schweiz där Bakunin då bodde, som galna, gick de till närmaste polisstation och anmälde dem. De flest arresterades och sattes i fängelse eller skickades till Sibirien.

Det var i detta läge som ”den ryske marxismens fader”, Gregorij Plechanov, bröt med den populistiska organisation *Zemlja i volja* (”Jord och frihet”), som efter den misslyckande till-folket-aktionen blivit allt mer terroristiskt. Efter ett antal misslyckade försök att mörda tsaren lyckades slutligen en grupp terrorister, som även de hade bildat en ny organisation, *Narodnaja volja* (”Folkets vilja”), slutligen döda tsar Alexander II i mars 1881. I januari 1880 hade Plechanov rest utomlands för att undvika att bli häktad ”i något som var avsett att vara en kort vistelse [men] han återvände inte till sitt hemland förrän tsarens regering hade störtats 1917. Han hade börjat tvivla på några av populismens grundläggande premisser och hoppades att i Väst finna information som stödde hans position”¹¹ och grundade en ny organisation, *Tjornyj Peredel* (”den svarta omfördelningen” som fick sitt namn efter de ryska böndernas uråldriga dröm om att de skulle få all den jord de brukade i en gigantisk omfördelning). Några år senare, 1883, samma år som Marx dog, bildade han med fyra andra ryska emigranter i Genève ”Gruppen för arbetets befrielse” (*Gruppa osvobozjdenie truda*), den ”första genuint marxistiska organisationen i den ryska revolutionära rörelsens historia”.¹² Genom de broschyrer och artiklar som Plechanov och övriga i gruppen skrev, vilka smugglades in i Ryssland även om de flesta togs i beslag av polisen och censuren, började gruppen sprida vad de uppfattade som Marx’ idéer, och det var genom dessa broschyrer som de flera av de blivande ledarna i den ryska socialdemokratiska revolutionära rörelsen, ”såsom Lenin, Martov, Struve och Potresov kom att omfatta marxismen”.¹³

Det var i ett försök att få klarhet i det för det ryska revolutionära rörelsen så grundläggande strategiska problemet som en annan person i Plechanovs grupp, Vera Zasulitj,¹⁴ 1881 skrev till Marx i London för att få veta vilken uppfattning han själv hade i frågan om Ryssland kunde

---

¹⁰ Även om både Bakunin och Lavrov räknas som populisterna var deras idéer väldigt olika. Lavrovs anhängare kallades ”propagandister” och ”trodde att bönderna måste utbildas i socialismens principer innan en revolution var möjlig. Bakunisterna, eller ’rebellerna’, den andra strömningen, trodde att ’agitation’ var det enda som behövdes, de behövde ingen utbildning.” (White 1996:296). Bakunin och Marx stod först varandra nära, men blev senare fiender, medan Lavrov, tillsammans med *Kapitalets* översättare Danielsson, och Marx förblev nära vänner, trots att ryssarna ”inte kunde förlika sin egen vision om Rysslands framtid med [Marx’] förutsägelse att industrikapitalism skulle föregå socialism. (Eaton 1980:89).

¹¹ Baron 1995:5.

¹² Baron 1966:78.

¹³ Baron 1995:6.

¹⁴ Vera Zasulitj hade blivit berömd inom den ryska revolutionära rörelsen då hon i januari 1878 hade skjutit och allvarligt skadat St Petersburgs tidigare polischef och sedermera guvernör, Fjodor Trepov. Vid rättegången lyckades hon bli frikänd efter ett starkt försvarstal (Rubel & Manale 1975:282).

hoppa över det kapitalistiska stadiet och om *obsjtjinan* kunde ”utvecklas i en socialistisk riktning, d.v.s. gradvist organisera produktionen och distributionen på kollektiv grund” eller om den ”är dömd att gå under”. Detta var, enligt Zasulitj, en fråga ”om liv och död, främst för vårt socialistiska parti”. De som ansåg att kommunen var dömd till undergång kallades enligt henne för ”marxister” och ”deras främsta argument är ofta att ’Marx har sagt det’” medan de som ville bygga den ryska socialismen på *obsjtjinan* då svarade ”Men hur kan man härleda det från *Kapitalet*? Han diskuterar inte agrarfrågan [där], och säger ingenting om Ryssland”.¹⁵

Man kan se hur Marx kämpade med sitt svar till Zasulitj i de fyra utkast som finns bevarade. Problemet för honom var att de som nu sade sig vara hans lärjungar utgick från hans ord i *Kapitalets* första band, men sedan dess hade han förändrat sin ståndpunkt. 1869, då det fanns planer att översätta *Kapitalet* till ryska, började Marx lära sig detta språk för att kunna fördjupa sig i förhållandena där och närmare kunna studera *obsjtjinans* roll i det ryska samhället.¹⁶ Marx hade dessutom höga tankar om de ryska revolutionärerna i *Narodnaja volja*, medan hans uppfattning om de ryssar som börjat kalla sig ”marxister” var lägre:

Dessa personer – de flesta (men inte alla) – som lämnade Ryssland frivilligt utgör det så kallade propagandapartiet i motsats till de terrorister som riskerar sina liv. (För att kunna fortsätta dela ut propaganda i Ryssland – flyttar de till Genève! Vilken *quid pro quo*!) Dessa gentlemän är emot all politisk-revolutionär propaganda. Ryssland skall göra en saltomortal in i det anarkistisk-kommunistisk-atteistiska tusenårsriket. Under tiden förbereder de sig för detta hopp med det mest långtråkiga teoretiserandet, vars så kallade principer har bjudits ut på gatorna ända sedan Bakunin dog.¹⁷

Marx hade dock redan tidigare börjat ändra sin inställning vilket syns om man jämför de tyska upplagorna från 1867 och 1873 med den franska upplagan av *Kapitalet*. I de tyska upplagorna skriver Marx att expropriationen av bönderna är basen för den primitiva ackumulationen av kapital, och att denna tar sig olika former och genomgår olika faser i olika länder. Det är ”bara i England som den får sin klassiska form”. I den franska upplaga från 1872-75 – som inte bara var en översättning av den tyska upplagan, utan Marx ”redigerade själv [utgåvan], preciserade många grundläggande formuleringar [och] utvidgade även till stor del vissa delar, speciellt den viktiga delen om kapitalets ackumulation”¹⁸ – förtydligar Marx att även om denna process ännu så länge bara har fullbordats i England så ”kommer alla övriga länder i *Västeuropa* att följa samma väg”.¹⁹ Det kan tyckas att detta förtydligande säger i stort sett samma sak som Marx

---

¹⁵ Shanin 1983:98f.

¹⁶ Marx’ hustru Jenny skrev till Engels i januari 1870 att Marx ”har börjat studera ryska som om det handlar om liv och död” (Rubel & Manale 1975:252). Tio år senare ”kunde Marx räkna upp 200 böcker på ryska på sina bokhyllor” (Smith 1996:54). Enligt en annan uppgift hade Marx 1881 samlat sina ryska böcker under etiketten ”Russisches in my bookstall”, sammanlagt ”115 titlar omfattande 150 separata volymer” (White 1996:245).

¹⁷ Marx till Sorge 5/11 1980, *MEW* vol 34:437.

¹⁸ Anderson 1983:72.

¹⁹ Shanin 1983:49 (min kurs.).

uttryckte i första upplagan av *Kapitalet* 1867, men det viktiga här är att Marx drar en gräns mellan *Västeuropa* och *Östeuropa*, där Ryssland är en del av det senare.

Utöver denna precisering kan man följa utvecklingen av Marx' syn på problemet i ett brev, skrivet hösten 1877 eller 1878, till den ryska tidskriften *Otechestvennye Zapiski* ("Anteckningar från fosterlandet"). I en artikel i tidskriften hade Marx anklagats för att i kapitlet om "den så kallade primitiva ackumulationen" i *Kapitalet*" ha framställt "en historie-filosofisk teori om universellt framåtstigande".²⁰ I sitt svar – som aldrig skickades – menar Marx att "kritikern omvandlat min historiska skiss av kapitalismens uppkomst i Västeuropa till en historie-filosofisk teori om en generell utveckling som läggs på alla folk, vilka de historiska omständigheterna de befinner sig i än är...". Detta är, menar Marx, att "både hedra honom allt för mycket, och att diskreditera honom". Vad gäller själva frågan om det kollektiva byrådens roll i en eventuell övergång till ett socialistiskt samhälle säger han sig ha kommit till "slutsatsen att om Ryssland fortsätter längs den väg landet har följt sedan 1861 [då livegenskapen avskaffades], kommer det att missa den bästa chansen som historien någonsin gett ett folk och istället tvingas man att underkasta sig den kapitalistiska regimens alla ödesdiga skiften". Med hänvisning till några meningar i den franska utgåvan av *Kapitalet* sammanfattar han sin syn på problemet:

(1) Om Ryssland försöker bli ett kapitalistiskt land, i likhet med de västerländska länderna... kommer det inte att lyckas utan att först ha omvandlat en stor del av bönderna till proletärer, och sedan (2) när det väl en gång har gått över det kapitalistiska systemets tröskel så måste det underordna sig de obevekliga lagarna hos ett sådant system, i likhet med andra västliga länder.²¹

Här är det tydligt att Marx nu har förändrat sin uppfattning om kapitalismens "naturnödvändiga utvecklingsprocess". Frågan om Rysslands utveckling och om *obsjtjinans* roll i den var, menade han, ännu inte avgjord. Det var därför det var så svårt för honom att besvara Vera Zasulitjs fråga, speciellt eftersom han dessutom hade utvecklat bra relationer med *Narodnaja volja*. Dels hade en representant för organisationen besökt honom i London och blivit mycket väl mottagen, dels hade han fått sig tillsänt ett program där man riktade till de ryska arbetarna.²² Dessutom hyllade Marx mordet på Alexander II och beskrev gruppen som utfört dådet som "modiga

---

²⁰ Shanin 1983:57.

²¹ Shanin 1983:136, 135 och 59.

²² I programmet försökte *narodnikerna* förena sin syn på *obsjtjinans* roll i den kommande revolutionen med att vinna även arbetarna för strategin: "(1) Jorden och arbetsverktyg måste tillhöra folket, och varje arbetare har rätt att använda dem. (2) Arbetet skall utföras kollektivt (i *obsjtjinans arteller*, associationer och ej enskilt. (3) Produkten av det gemensamma arbetet skall fördelas bland arbetarna efter överläggning dem emellan och utifrån vars och ens behov. (4) Statens struktur skall baseras på en federal pakt av alla *obsjtjina*. (5) Varje *obsjtjina* skall vara helt självständig och helt fri i allt som rör dess inre angelägenheter. (6) Varje medlem av *obsjtjinan* skall vara helt fri att ha sina åsikter och i sitt privatliv. Hans frihet skall bara begränsas om han skulle använda våld mot någon medlem av hans egen eller en annan *obsjtjina*." (Venturi 1960:700).

människor utan dramatiska poser, rättframma, realistiska och hjältemodiga”.²³ I sitt första långa utkast till svar till Zasulitj skriver han dessutom att ”De ryska ’marxisterna’ som ni talar om är helt okända för mig”.²⁴ Denna mening finns inte med i det kortfattade svar som till slut sändes (Marx ursäktar sig till och med att han ”på grund av en nervös åkomma... har förhindrats att svara” tidigare), där han citerar sig själv från den franska upplagan av *Kapitalet* där han framhäver att det är länderna i *Västeuropa* som kommer att följa samma väg som England, och hans sammanfattande svar till Zasulitj blir därför:

Analysen i *Kapitalet* ger därför inga skäl vare sig för eller emot den ryska kommunens livskraft. Men den specialstudie jag har gjort av den, inkluderande ett sökande efter ursprungligt källmaterial, har övertygat mig om att kommunen är stödjepunkten för Rysslands pånyttfödelse. Men för att den ska kunna fungera så måste all skadlig påverkan som attackerar den från alla håll först elimineras, och den måste sedan försäkras om normala omständigheter för en spontan utveckling.²⁵

Frågan är alltså, enligt Marx uppfattning runt 1880, ännu inte avgjord, det beror på den närmaste utvecklingen hur det kommer att gå.

Slutligen, i förordet till den andra ryska utgåvan av *Kommunistiska manifestet* 1882 har det nu tillkommit en faktor som tidigare inte funnits i Marx’ analys, nämligen att den ryska revolutionens framgång också är beroende av en revolution i väst:

Kommunistiska manifestet börjar med att avisera den oundvikligt nära förestående upplösningen av modernt borgerligt ägande. Emellertid finner vi i Ryssland att det hastigt blomstrande kapitalistiska bedrägeriet och den nyligen utvecklade borgerliga ägandet av jord står ansikte mot ansikte med böndernas gemensamma ägande av den största delen av jorden. Detta leder till frågan: Kan den ryska *obsjtjinan*, en form, även om den kraftigt har undergrävts, av primitivt gemensamt ägande av jorden direkt övergå till en högre, kommunistisk form av gemensamt ägande? Eller måste den först genomgå samma process av upplösning som karaktäriserar Västs historiska utveckling?

Idag finns det bara ett möjligt svar. Om den ryska revolutionen blir signalen för proletära revolutioner i väst, så att de två kompletterar varandra, så kan i Ryssland bönders gemensamma ägande av jorden tjäna som en utgångspunkt för en kommunistisk utveckling.²⁶

Här ser vi för första gången i diskussionen om den ryska bondekommunen att relationen mellan revolutioner i Ryssland och i Väst anses avgörande för i vilken mån kommunen skulle kunna utgöra en bas för byggandet av ett kommunistiskt samhälle i Ryssland. Hade Marx förändrat sin ståndpunkt igen? Vad kan förklara denna plötsliga koppling av en kommande rysk revolution till en socialistisk revolution i väst, en koppling som kom att bli avgörande för de ryska bolsjevikernas beslut att ta makten i oktober 1917? Svaret på frågan är att det troligen inte var Marx som hade ändrat sin inställning, eftersom det inte var han som skrev detta förord, utan

---

²³ Brev till Jenny Longuet 11 april 1881, MEW vol 35:179. I samma brev beskriver Marx gruppen i Geneve som ”doktrinära, förvirrade anarko-socialister som saknar all form av inflytande på den nuvarande händelseutvecklingen i deras hemland” (cit i Rubel & Manale 1975:323).

²⁴ Shanin 1983:101.

²⁵ Shanin 1983:124.

²⁶ Struik 1971:131f.

hans ”vapenbroder” Friedrich Engels. Även om både Marx och Engels står som författare så ”var manuskriptet till förordet... helt och hållet skrivet av Engels, och Marx gjorde endast några mindre rättningar och skrev dit sitt namn”. Marx, som var sjuk och deprimerad efter sin hustrus död lät Engels skriva förordet, men i ett brev till Lavrov menade han att om ”förordet skulle ha publicerats som det var i Tyskland skulle det fortfarande ha behövt några avslutande hyfsningar av dess stil... Engels fortsatte att tro fullt och fast att när väl en rysk revolution hade inletts skulle den följas av en tysk revolution.”²⁷

Engels och marxismen

Här dyker Engels upp för första gången i diskussionen om Marx’ och marxismens ansvar för utvecklingen i Sovjetunionen. Han kunde ha nämnts tidigare, för även han följde med intresse utvecklingen i Ryssland (han började lära sig ryska redan 1852)²⁸ och även han kände till debatten om den ryska bondekommunen. Redan samma år som han började lära sig ryska skrev han till Marx att ”Bakunin har gjort sig ett namn bara därför att ingen annan kan ryska. Och det gamla tricket att omvandla det urgamla slaviska gemensamma ägandet till kommunism och att presentera de ryska bönderna som födda kommunister kommer återigen att propageras vitt och brett.”²⁹ I en essä med titeln ”Om sociala relationer i Ryssland” från 1875 skriver han vidare att ”det onekligen finns en möjlighet att upphöja denna form [bondekommunen] till en högre nivå”, men att detta bara kan ske om ”en proletär revolution framgångsrikt har genomförts i Väst-europa innan det gemensamma ägandet fullständigt har slagits sönder så att det skapas erforderliga förutsättningar för en sådan omvandling”.³⁰ Det var således inte Marx, utan Engels, som kopplade samman den ryska revolutionen med framgångsrika revolutioner i Västeuropa.

När Marx tjugotvå år efter Engels’ kommentar om Bakunin läser den senares nyutkomna bok *Statism och anarki* gör han en del anteckningar i kanten som senare har publicerats. Här kommer Marx bland annat in på relationerna mellan arbetarklassen och bönderna i ett land där en majoritet av befolkningen är självägande bönder och där en socialistisk revolution har skett, något som kom att bli relevant i Ryssland efter revolutionen 1917:

Där massan av bönder fortfarande är ägare till privat egendom, där de till och med utgör en mer eller mindre viktig majoritet av befolkningen... uppkommer följande situation: Antingen förhindrar bönderna arbetarnas revolution och orsakar dess nederlag, såsom har skett i Frankrike fram till idag, eller så måste regeringen vidtaga åtgärder som omedelbart förbättrar situationen för bonden vilket sålunda vinner honom för revolutionen, åtgärder som i grund och botten underlättar övergången från privat till kollektivt ägande av jorden så att bonden själv blir omvänd av ekonomiska skäl.

---

²⁷ Wada 1983:70. Även White påpekar att ”originalmanuskriptet till Förordet är skrivet av Engels” (White 1996: 292). Alla är inte eniga om denna tolkning. Lika vanligt är att säga att ”Förordet skrevs till slut av Engels, men skrevs under av bägge två och uttrycker med alla sannolikhet ståndpunkterna hos de båda” (Smith 1996:58f).

²⁸ Eaton 1980:108.

²⁹ Engels till Marx 18 mars 1852, MEW, vol 28:40, cit i Eaton 1980:108.

³⁰ Engels MEW vol 24, s 354, cit. i Hunt 2010:274f.

Proletariatet får emellertid inte komma på öppen kollisionskurs med bönderna genom att till exempel utropa borttagande av arvsrätten eller avskaffandet av egendom.³¹

Efter Marx' död var det Engels som utvecklade det tänkande som allt mer kom att kallas "marxism" och som inte alltid var helt i samklang med Marx' tänkande. Så kom till exempel frågan om *obsjtjinans* roll i den ryska revolutionen att helt avfärdas av Engels: "På 1890-talet var hans meningsskiljaktighet med Marx uppenbar. Det nu stadigt mer industrialiserade ryska samhället skilde sig inte, menade han, från England, Tyskland eller Amerika och var tvunget att genomgå exakt samma eländiga process. 'Jag är rädd att vi måste behandla [kommunen] som en dröm från det förgångna, och i framtiden räkna med ett kapitalistiskt Ryssland', skrev han dystert till Nikolaj Danielson, den ryske översättaren av *Kapitalet*."³²

Engels' bidrag till utformandet av marxismen är omdiskuterat. Det finns dock tre punkter som är odiskutabla och som är viktiga att ha i minnen när man analyserar hans bidrag. Det första är Engels' långa intellektuella och politiska vänskap med Marx. Från det att de träffades i Paris 1844 efter det att Engels hade skickat en artikel till Marx' tidskrift *Deutsch-Französische Jahrbüchern*³³ till det att Marx avled sittande i sin länstol den 14 mars 1883 och Engels kom på besök stod de varandra mycket nära. Engels "offrade sig" också under många år och accepterade att arbeta i familjeföretaget textilfirman Ermen & Engels i Manchester för att kunna försörja Marx och dennes familj. Marx bad ofta Engels om pengar för att överhuvudtaget överleva, och att döma av breven mellan dem var det väldigt få gånger som det uppstod split, delvis därför att Engels medvetet nöjde sig med att spela "andra fiolen" i deras relation.³⁴

Den andra punkten, som kanske är viktigare, är att Engels kom att överleva Marx med tolv år, och att det var just under dessa år mellan 1883 och 1895 som grunderna i det som kallades "marxism" utarbetades och anammades av både den tyska och den internationella arbetarrörelsen i Andra internationalen. Under dessa år var Engels den obestridliga auktoriteten i alla teoretiska och strategiska frågor inom rörelsen, och den unga generationen – Karl Kautsky, Eduard Bernstein, Gregorij Plechanov med flera – skrev till honom eller för till "den gamle" i London för att få råd i diverse angelägenheter. Vid sidan av detta arbetade Engels under dessa år

---

³¹ Marx (1874): "Marginal notes on Bakunin's Statism and Anarchy", i *MEW* vol 18:633.

³² Hunt 2010:275f. Enligt Levine lyser här Engels' motstånd mot panslavism igenom: "Engels anklagade *narodnikerna* för att vara panslavister. Engels hatade panslavism, som han såg som ett verktyg för tsaristisk imperialism. Men han hatade också panslavism för att den var en form av slavisk kejserlig nationalism. Det finns därför i kampen mellan den tyske Engels och de slaviska *narodnikerna* den urgamla antipatin mellan de tyska riddarna och slaverna, nödtorftigt förklätt i form av dialektisk materialism." (Levine 1975:171).

³³ Artikeln "Ett utkast till en kritik av den politiska ekonomin" kallade Marx senare för en "genial skiss till kritik av de ekonomiska kategorierna" (Marx 1970b:10). För en analys av Engels' utkast, se Claeys 1984.

³⁴ När Engels' livskamrat Mary Burns dog den 7 januari 1863 skrev han ett brev till Marx där han uttryckte sin stora sorg. Marx svarade nästa dag och efter att pliktskyldigast ha beklagat hennes bortgång övergick han till sin egen svåra situation där han jagade pengar till räkningar från slaktaren och bagaren och krav på dottrarnas skolavgift. Istället för att Mary var död, vore det bättre, skriver han, att hans egen mamma hade dött och (underförstått) lämnat ett arv. Engels dröjde fem dagar med sitt svar, där han skrev: "Du kanske förstår att min egen olycka och ditt kalla svar har gjort det helt omöjligt för mig att svara dig tidigare".

med att publicera nya utgåvor av Marx' och sina egna verk och att på basis av Marx' efterlämnade manuskript redigera och ge ut band II och III av *Kapitalet* 1885 respektive 1895.³⁵ I denna roll spelade Engels inte bara en stor, utan en avgörande roll i marxismens utveckling.³⁶

För förståelsen av *Kapitalet*, speciellt den tredje boken, har det faktum att det var Engels som redigerade utgåvan med hjälp av manuskript som Marx hade skrivit redan 1864-65, och att han helt utelämnade allt det som Marx hade arbetat med under 1870-talet, främst det ryska materialet, medfört att denna bok har blivit ”den mest omdiskuterade av Marx' böcker, inte bara från ett ekonomiskt perspektiv”.³⁷ Enligt vissa forskare innebar detta att hela Marx' ”ekonomikritik” kom att uppfattas på ett helt annat sätt än vad Marx avsåg. Marx' intresse för utvecklingen i Ryssland hade inte bara att göra med hans intresse för en eventuell revolution där, utan med att han inte teoretiskt hade löst problemet med den kapitalistiska ekonomins ”naturnödvändiga” genomslag i alla samhällen:

Engels' egna skrifter – *Anti-Dühring*, *Familjens... ursprung och Ludwig Feuerbach* – hade var och en på sitt sätt förvrängt vilka Marx' ursprungliga intentioner hade varit, och varför han hade tagit upp studierna av primitiva samhällen. Engels såg dessutom till att Marx' arv till eftervärlden inte kom att överlämnas i en form som inte var färdig och i fragmentarisk form, utan arvet framstod som ett färdigt och ett allomfattande system. Priset som fick betalas för denna framgång var att i grunden blev marxismen meningslös. Varje försök att följa resonemanget i *Kapitalet* var dömt att misslyckas, för vid slutet på den logiska kedjan fanns inte ett avgörande argument. Denna avsaknad av ett inre sammanhang innebar också att ett stort antal olika tolkningar blev möjliga och medförde att marxismen behövde uttolkare: det skapades ett ’prästerskap’ och ’lekmän’... Ryssland var det land där prästerskapets och lekmännens hierarki slog djupaste rötter.”³⁸

Den tredje punkten, som är ännu mer omdiskuterad, är att Engels var den som utformade den teori som kom att bli marxismens filosofiska grund, den så kallade ”naturens dialektik”. Bakgrunden till denna teori var Engels' långvariga intresse för naturvetenskap och hans försök att koppla den samtida naturvetenskapens utveckling till sina och Marx' teorier om den mänskliga historiens och det samtida kapitalistiska samhällets utveckling. Den 30 maj 1845 verkar han på morgonen ha fått en vision, som han rusar till skrivbordet och berättar om i ett brev till Marx. Brevet börjar med orden ”I morse när jag låg i min säng kom följande dialektiska tankar om

---

³⁵ ”Fastän Engels kunde ryska höll han inte med om Marx' uppfattning att de ryska förhållandena var viktiga för att studera kapitalismens utveckling. Tvärtom betraktade han Marx' upptagenhet med Ryssland som ett onödigt tidsfördriv som bara sköt upp färdigställandet av de återstående böckerna av *Kapitalet*. Han anmärkte en gång att han kunde gladeligen ha tagit allt material om Ryssland som Marx samlat och kastat det på elden... När Engels själv förberedde andra och tredje volymen av *Kapitalet* gjorde han inget försök att i dem införliva något av det ryska materialet som Marx hade lagt ner så mycket tid på... 1884 gav han Marx' omfattande ryska bibliotek till Lavrov.” (White 1996:281).

³⁶ För en diskussion om Engels' olika insats för utvecklande av marxismen under dessa år, se Steger & Carver (eds) 1999.

³⁷ Vollgraf & Jungnickel 2002:35.

³⁸ White 1996:264f.

naturvetenskap i mitt huvud”.³⁹ Engels fortsatte de kommande åren, i mån av tid, att utveckla dessa tankar, och de framställdes offentligt första gången i polemiken mot den tyske privatdocenten Eugen Dühring som under 1870-talet nått en viss berömmelse i det tyska socialdemokratiska partiet. Ledarna av ”Marx’ parti”, främst August Bebel och Wilhelm Liebknecht, uppmanade Marx att kritisera dennes teorier, men Marx var upptagen med annat (med arbetet på *Kapitalets* andra band och med att studera förhållandena i Ryssland), och det blev därför Engels, som trots sina klagomål motvilligt åtog sig uppgiften:

Det går bra för dig att prata. Du kan ligga i din varma säng och studera ryska jordbruksförhållanden i synnerhet och jordränta i allmänhet utan att något stör dig. Jag måste sitta på min hårda bänk, stjälpas i mig kallt vin och plötsligt avbryta allting igen och ta itu med den uträkige Dühring.⁴⁰

Resultatet av Engels’ kritik av Dühring publicerades i artikelform i *Vorwärts* 1877-78 och senare samma år som bok. Om det är någon bok som har introducerat marxismen för en bredare publik så är det denna tillsammans med en kortare sammanfattning, *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, som gavs ut på franska 1880 och översattes till tyska 1882. Därför är Engels’ speciella bidrag till marxismen – tanken på en naturens dialektik där lagarna för den mänskliga historien och det samtida kapitalistiska samhället är ”speciallagar” av de lagar som verkar i naturen – så oerhört väsentliga för just den marxism som utvecklades i slutet av 1800-talet och som sedan Kautsky, Plechanov, Lenin och Stalin senare utvecklade på olika sätt:

”Om man bedömer den påverkan som *Anti-Dühring* hade på mig” skrev Kautsky, ”bidrog ingen annan bok så mycket till min förståelse av marxismen. Marx’ *Kapitalet* är naturligtvis ett mäktigare verk. Men det var bara genom *Anti-Dühring* som vi lärde oss att förstå *Kapitalet* och läsa den på rätt sätt.” Det var denna bok som utbildade de flesta av de mest betydelsefulla ledarna i Andra Internationalen – Bebel, Bernstein, Kautsky, Plechanov, Axelrod och Labriola. Dess inflytande begränsades inte bara till partiledarna och teoretikerna. *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, ett utdrag från den där alla referenser till Dühring var bortklippta, från 1880 blev den populäraste introduktionen till marxismen vid sidan av *Manifestet*.⁴¹

Diskussion om Engels’ bidrag till marxismens utveckling och innehåll har främst handlat om ”naturdialektikens” roll i synen på den historiska utvecklingen och på kapitalismens eventuellt ”naturnödvändiga” sammanbrott och ”att socialismens seger garanterades av lagar som är lika tvingade som naturlagar”: ”Den gjutjärnssäkerhet som Engels införlivade i det marxistiska tänkandet fann sin motsvarighet på den politiska nivån i en orubblig övertygelse att stjärnornas [lagbundna] rörelser främjade den socialistiska sakens seger”.⁴² I Ryssland var det Plechanov som utformade denna teori till vad han kallade ”dialektisk materialism” och som både Lenin och

³⁹ Engels till Marx 30 maj 1873, MEW, vol 44:500, cit i Hunt 2010:288.

⁴⁰ Engels till Marx 28 maj 1876, *Selected Correspondence*:286, cit i Sheehan 1993:29.

⁴¹ Jones 1982:293. Kautskys ord finns i *F. Engels’ Briefwechseln mit K. Kautsky* (Vienna 1955:4 och 17).

⁴² Lichtheim 1967:246.

Stalin betraktade som marxismens grundläggande filosofi och som därmed blev en del av den marxism de flesta associerar med Marx:

Inom detta område delvis skapade Plechanov och delvis följde Engels i att popularisera ett stort antal stereotyper som blev en del av det nuvarande marxistiska myntet... Insisterande på marxismens helhet gick i arv från Plechanov till Lenin och blev en integrerad del av den sovjetiska statsideologin.⁴³

En viktig fråga handlar därför om vilken inställning Marx själv hade till Engels' försök att utarbeta en "naturens dialektik". Här intar olika forskare och författare högst olika positioner. Tre faktorer medför att frågan är speciellt svår att besvara: för det första var Marx' filosofiska ungdomsskrifter okända fram till att de publicerades på 1930-talet och därför kom Engels' naturdialektik (eller dialektiska materialism som senare kom att förkortas till "diamat") att bli den filosofiska grunden i "den proletära världsåskådning" som Engels utformade. För det andra finns det i Marx' skrifter eller i brev mellan Marx och Engels eller andra personer något som otvetydigt pekar på att Marx delade Engels' syn på en naturens dialektik. Men, för det tredje, skrev Engels själv i förordet till den andra upplagan 1885 att "Polemiken [mot Dühring] slog över i en mer eller mindre sammanhängande framställning av den av *Marx och mig* företrädda dialektiska metoden och kommunistiska världsåskådningen..." Engels skriver vidare att Marx till största delen har utvecklat denna världsåskådning, och att det dem "emellan var självfallet att denna min framställning inte skulle publiceras utan hans kännedom. Jag läste före tryckningen upp hela manuskriptet för honom."⁴⁴ Till detta kommer att Marx själv bidrog med ett avsnitt om "politisk ekonomi", vilket tyder på att han godkände Engels' synsätt.

Alla tre faktorerna har diskuterats av ett stort antal forskare, och trots att Marx' inställning till Engels' naturdialektik på intet sätt är klar instämmer många, både anhängare av och de som är kritiska till marxism eller kommunism, i att

Det finns ingen bok som innehåller en fullständig framställning av [Marx'] ståndpunkt, och den bästa allmänna redogörelsen av den är Engels' *Anti-Dühring* (1877 [skall vara 1878]) som Marx gav sitt samtycke till och som han bidrog med ett kapitel om politisk ekonomi.⁴⁵

Relationen mellan Marx och Engels

Ifråga om relationen mellan Marx och Engels behandla många dem "som en person. De två vännerna tänkte och arbetade tillsammans, och det vore omöjligt att skilja den enes tankar från den andre. Även om det skulle vara möjligt är det tveksamt att det skulle ge några fruktbara resultat."⁴⁶ Det kan till och med ha varit så, menar en forskare, att Engels "på senare år ibland förstod sin väns nya, endast halvt uttryckta tankar bättre än denne förstod dem själv, och klädde

---

⁴³ Kolakowski 2005:627ff.

⁴⁴ Engels 1970:12, min kursivering.

⁴⁵ Hunt 1964:37.

⁴⁶ Bober 1965:Preface.

dem (ibland på bekostnad av drastisk förenkling) i ett språk som var mer tilldragande och lättare att förstå för de stora massorna än Marx invecklade stil.⁴⁷ Detta sammankopplande av Marx och Engels till en person karaktäriserade inte bara de som var kritiska till resultatet av de bådas gemensamma arbete, utan även ”motsidan”, företrädarna för marxism-leninismen utgick från samma ”tvillingförhållande”:

Om kommentatorer under kalla kriget i efterkrigstiden gladeligen slog ihop Marx och Engels som tvillingarkitekter av ett deterministiskt och totalitärt system var de officiella talesmännen för kommunistpartierna lika ihärdiga i att framhålla den totala enigheten av de bådas verk och var intensivt misstänksamma mot varje försök att urskilja deras individuella bidrag.⁴⁸

Gentemot detta harmoniska tvillingperspektiv har många, inte minst inom västerländsk forskning om Marx, opponerat sig, alltifrån det att ”Georg Lukács och Karl Korsch... ifrågasatte dogmen om enheten mellan Marx och Engels och utvecklade skilda filosofiska och metodologiska positioner hos de båda. Analysen har utmynnat i tesen att vetenskaplig socialismen inte är Marx’ teoretiska begrepp, utom Engels’.”⁴⁹ Många har sedan dess dragit en skarp gräns mellan Engels’ naturvetenskapligt grundade och Marx’ mera humanistiskt grundade marxism. Speciellt efter renässansen för marxistiskt tänkande under 1960-talet kom många att till och med hävda att Engels hade förvanskat den autentiska marxismen (Marx’ marxism) och att därför han, inte Marx, bar ansvar för den senare utvecklingen i Sovjetunionen.⁵⁰ Det har ibland till och med gått så långt att en marxistisk historiker har nödgats påpeka att ”Även om man håller med om att de båda männen inte var några siamesiska tvillingar och att (som Engels erkände) Marx var den mycket större tänkaren bör man akta sig för den moderna tendensen att ställa Marx och Engels mot varandra, oftast till den senares nackdel”.⁵¹

Många som analyserar relationen mellan Marx och Engels (på olika nivåer) verkar ofta ha sin ståndpunkt klar från början, något som analysen bara skall bekräfta. Men frågan är inte svartvit, Marx och Engels var vare sig ”intellektuella enäggstvillingar” eller totalt motsatta tänkare. Även den till synes ”enkla” frågan om Marx kände till innehållet i *Anti-Dühring* eller ej har fått skilda svar. Mot Engels eget påstående om att han ”läst upp hela manuskriptet för Marx” hävdar en forskare, efter att ha gått igenom alla uttalande som Marx gjort i brev om Engels’ naturdialektik att ”det finns här ingen antydning om att Marx identifierade sig med något av Engels’ arbeten, eller uppfattade dem som en aspekt av deras ’åskådning’.” Inte heller verkade Marx

---

⁴⁷ Berlin 1965:92.

⁴⁸ Jones 1982:291f

⁴⁹ Vollgraf & Jungnickel 2002:36.

⁵⁰ ”Konsekvenserna av Engels’ positivistiska synsätt kan inte bara ses i SPD:s reformistiska praktik, utan också i bolsjevikernas inhumana politiska praktik. Han kan förvisso hållas ansvarig, åtminstone objektivt, för inspärlandet av sovjetiska dissidenter i mentalsjukhus, även om Engels själv subjektivt troligen inte skulle ha samtyckt till en sådan praktik. Engels var således ansvarig både för den andra Internationals försagdhet och bolsjevikernas och Stalin voluntaristiska excesser.” (Rigby 2007:207).

⁵¹ Hobsbawns ”Introduction” till Marx 1964:53. Översikter över debatten finns i Rees 1965 och Rigby 2007.

speciellt entusiastisk när Engels annonserade sina ”dialektiska tankar”. I sitt svarsbrev skriver han att jag har ”just har fått ditt brev som glädde mig mycket. Men jag vill inte ta risken att ha en åsikt innan jag har haft tid att tänka över saken och konsultera auktoriteterna”. Därefter kommenterar han inte Engels’ idéer vidare. Marx hjälpte Engels med vissa boktitlar till dennes projekt, men ”Marx sade inget som kan bekräfta Engels’ påstående att han [Marx] var välbekant med hela texten i *Anti-Dühring*, och ännu mindre att han stödde det helt och fullt”.⁵²

De som diskuterar frågan tolkar paradoxalt nog detta faktum att Marx vare sig i brev eller offentligt uttalade sig om Engels’ naturdialektik på helt motsatta sätt. Antingen uppfattar man det som ett bevis på att Marx stödde Engels’ tankar, eller så tar man det som ett bevis för att Marx tog avstånd från dem. För den första gruppen ”är det således viktigt att Marx aldrig explicit tog avstånd från Engels’ dialektiska lagar, medan för [den andra gruppen] är den springande punkten att Marx aldrig uttryckligen höll med om dem”.⁵³

Från marxism till ”engelsism”

Vad än Marx ansåg om naturdialektiken håller de flesta ändå med om att den kom att bli en viktig del i det tankesystem som utvecklades mot slutet av 1800-talet och som kom att kallas ”marxism”. Här blir det lite förvirrande om den filosofiska grunden i denna ”marxism” inte utformades av vare sig Marx själv, eller av Marx tillsammans med Engels, utan enbart av Engels. Följaktligen borde detta innebära att begreppet ”marxism” helst skall ersättas av ett annat begrepp:

På sätt och vis är den ideologi som ungefär sedan år 1890 har betecknats som ”marxism” snarare Friedrich Engels’ än Karl Marx’ skapelse. Enligt Arnold Künzli vore uttrycket ”engelsism” egentligen mer träffande. Socialisterna studerat i allmänhet verket *Anti-Dühring* och dess förkortade version *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* snarare än *Kapitalet*. Det var alltså inte Marx utan Engels som utvecklade en förment marxistisk världsåskådning. Under Andra Internationals första år var Engels den obestridliga auktoriteten för ledarna inom arbetarrörelsen och de socialistiska teoretikerna. Han var oraklet som kunde rådfrågas i alla teoretiska och praktisk-strategiska angelägenheter. Därför är det nödvändigt att uppmärksamma engelsismen inom marxismen... Enligt den ortodoxt marxist-leninistiska myten var Marx och Engels intellektuella tvillingar som av praktiska skäl tog på sig olika arbetsuppgifter.⁵⁴

En av Engels’ kritiker håller med och menar att man inte bara skall ”uppmärksamma engelsismen inom marxismen” utan även helt skilja dem åt:

Det centrala viktiga temat i denna bok är att göra en åtskillnad mellan Marx och Engels. Den viktigaste idén är att det fanns stora skillnader i mellan Marx’ och Engels’ tänkande. I praktiken argumenterar denna bok att det uppstod två inriktningar – två centrala modaliteter – i deras samlade teoretiska

---

⁵² Carver 1980:358ff.

⁵³ Rigby 2007:150.

⁵⁴ Liedman 2008:133f.

produktion. Modaliteten som fanns hos Marx kommer i fortsättningen att kallas marxism, medan modaliteten som fanns hos Engels kommer hädanefter att kallas engelsism.⁵⁵

Det var således, enligt dessa forskare, snarare denna ”engelsism” än ”marxismen” som låg bakom Plechanovs utformande av den dialektiska materialismen och som Lenin och senare Stalin gjorde till grunden i ”det marxist-leninistiska partiets världsåskådning”.⁵⁶ Hur kommer det sig då att många författare tar för givet att det var både Marx och Engels som utformade denna doktrin? Om man leker med tanken att Engels aldrig hade fått sin ”dialektiska vision” en morgon i maj 1873, och därmed aldrig hade försökt att utveckla en naturens dialektik, att denna naturvetenskapligt grundade ”engelsism” aldrig hade publicerats i vare sig *Anti-Dühring* eller *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* och att därmed Engels’ anteckningar inte heller hade publicerats i Sovjetunionen 1925 under titeln *Naturens dialektik*, då ”skulle ingen ha betraktat Marx som dialektisk materialist i Engels’ mening”.⁵⁷ Då skulle det ha varit omöjligt, även för människor som utger sig för att vara insatta i ämnet, att hävda att ”Dialektisk materialism, som den lärs ut av Karl Marx och Frederick Engels, är den populäraste metafysiska doktrinen i vår tid. Den är idag den officiella filosofin i det sovjetiska imperiet och i alla marxistiska skolor utanför detta imperium”,⁵⁸ eller att ”Lenin inte kunde ha varit mer trogen Marx’ och Engels doktriner och handlingar. De båda grundläggarna till marxismen hade godtagit våldsamma revolutioner, diktatur och terror... Många av leninismens antaganden kom direkt från den marxismen som utvecklades i mitten av 1800-talet.”⁵⁹

Frågan om Karl Marx’ och marxismens ansvar för utvecklingen i Sovjetunionen verkar därför åtminstone till viss del handla om hur man uppfattar Marx’ respektive Engels’ bidrag till marxismens utveckling. Här är som oenigheten om Engels’ insats är störst: ”För några författare var Engels en underlägsen filosof, en determinist, en positivist och en mekanisk materialist som inte tog hänsyn till den sociala världens specifika egenskaper i sin reduktion av universum till materia i rörelse. För andra var Engels ett geni som erbjöd en kritik av mekanisk materialism och positivism och som medvetet avvisade reduktionism.”⁶⁰ Men Engels’ bidrag med ytterligare en sak, som många forskare inte har uppmärksammat. Detta bidrag går tillbaka till Engels’ ungdom då han tillbringade en period i familjeföretaget Ermen & Engels i Manchester, där han träffade sin livskamrat, irländskan och arbetarflickan Mary Burns (se not 34) som tog med honom till de proletära områdena där Engels’ teoretiska kommunism bekräftades empiriskt. Under de nära två år Engels tillbringade i Manchester skrev han, förutom den geniala skissen

---

⁵⁵ Levine 1975 xiiif.

⁵⁶ Stalin 1970:1.

⁵⁷ Jordan 1967:4.

⁵⁸ von Mises 2007:102.

⁵⁹ Service 2007:52f.

⁶⁰ Rigby 2007:3. Samma författare menar att ”Det verkar idag som om de författare som vill försvara Marx har förnekat det traditionella marxistiska antagandet att om Marx har sagt något så måste det nödvändigtvis vara korrekt, bara för att ersätta det med antagandet att om någonting är inkorrekt så kan inte Marx ha sagt det.” (Ibid:147).

”Utkast till en kritik av politisk ekonomi” även på sin första egna bok, *Den arbetande klassens läge i England*. Boken var ”det första storskaliga försök att använda den marxistiska metoden på det konkreta studiet av samhället och troligen det första arbete som marxismens grundare ansåg vara tillräckligt värdefullt att vara värd att bevaras för framtiden”.⁶¹ Det var genom denna bok som för första gången det faktiskt existerande proletariatet framställdes som den klass som skulle göra uppror mot de fruktansvärda förhållandena som rådde i den tidiga kapitalismen i England, inte minst i textilstaden Manchester. Den kommunism som tidigare utvecklats i framför allt Tyskland hade varit mer filosofisk bland unghegelianer som t.ex. Hess och Marx. I Manchester kom Engels i kontakt med den engelska Chartiströrelsen och anhängare till reformatorn Robert Owen, vilket medförde att arbetarnas politiska och sociala krav framstod som kommunismens framtid.⁶² Utan dessa Engels’ erfarenheter i Manchester skulle, menar en historiker om staden, ”skulle det inte funnits något Sovjetunionen, och 1900-talets historia skulle ha varit helt annorlunda, ingen Lenin, inget Gulag, ingen Che, inga T-tröjor med Che”.⁶³

Detta grundade av den kommunistiska ideologin i en kamp mellan klasserna i det moderna kapitalistiska samhället – mellan bourgeoisien och proletariatet – spelade en oerhört viktig roll i både den ryska revolutionen 1917 och i Stalins ”revolution ovanifrån” 1928 och framåt. Det var berättigat, enligt detta synsätt, att döda miljoner människor då de sågs som ”klassfiender, vare sig de var anhängare till tsaren, medlemmar av bourgeoisien, kulaker (rika bönder), medlemmar i borgerliga partier eller i de moderata socialistiska partierna, och till slut före detta bolsjevikmedlemmar som trotskister eller bucharinister. Alla dessa ”fiender” måste utrotas för att målet – det kommunistiska samhället – en dag skulle nås. Det är således, enligt denna tolkning, klasskampstänkandet i den revolutionära socialismen som formade och legitimerade Lenins och Stalins politik och som Engels bidrog med i sin bok om kapitalismens sociala faser i Manchester på 1840-talet.

Utän att på något sätt förneka att Marx också talade om ”klasskampen i det kapitalistiska samhället”, eller att han skrev den kanske mest berömda meningen i ämnet, ”All hittillsvarande historia är historien om klasskamp” i *Kommunistiska Manifestet*,⁶⁴ är det i kombination med ”den naturvetenskapliga nödvändigheten” som doktrinen om klasskampen blir möjlig att rensa

---

⁶¹ Hobsbawm: ”Introduction”, i Engels 1969. Engels översatte och gav ut boken på engelska 1892.

⁶² För en analys av den unge Engels’ politiska utveckling under åren i Manchester, se Clays 1985.

⁶³ Jeffries 2006. Urbanforskaren Asa Briggs håller med: ”Om Engels inte hade bott i Manchester utan i Birmingham hade hans uppfattning om ’klass’ och hans teorier om betydelsen av klassers historia varit mycket annorlunda. I så fall hade Marx kanske inte blivit kommunist utan en valutareformator. Det faktum att Manchester kom att uppfattas som en symbol för 1840-talets värld... var av central politisk betydelse i den moderna världshistorien.” (Briggs 1993:116). Jämfört med Manchester fick Birmingham ”på 1970- och 80-talen ett internationellt rykte att vara bäst skötta staden i världen” (ibid:184).

⁶⁴ Engels skrev först ett utkast i form av frågor och svar som i en katekes, men var inte nöjd. Marx fick då i uppdrag på det kommunistiska förbundets andra kongress i november-december 1847 att skriva ett nytt förslag. Arbetet med manifestet drog ut på tiden, och till sist hotade några medlemmar i förbundet att ”om manifestet inte kommer till London före tisdag den 1 februari kommer vi att vidta åtgärder”. Några dagar i in februari var Marx klar, och manifestet trycktes och gavs ut endast några dagar före februarirevolutionen bröt ut i Paris 1848. (Struik 1971:60ff).

från alla etiska principer. Det som är ”naturvetenskapligt bevisat” kan givetvis inte ifrågasättas, och det var med denna naturvetenskapligt grundade klasskampsteori som Engels hade utformat som gjorde det möjligt för Plechanov, Lenin och senare Stalin att inte bara politiskt, utan även i ”den vetenskapliga socialismens namn”, övertyga anhängarna om det rätta i att avrätta miljon-tals klassfiender:

Var inte Stalins politik – utrota kulakerna, mensjevikerna och ”borgerliga nationalister”, kollektivisera jordbruket, rationalisera produktionen, ”det stora klivet” mot en modern industriell framtid – pliktskyldigast genomförd i Friedrich Engels’ namn?... Innehavaren av den viktigaste stolen i Folkkommisariernas råd [Lenin] kände förvisso till sin Marx, men ofta verkade han föredra Engels. Lenin tyckte faktiskt att det var ”omöjligt att förstå och framställa marxism om man inte tar Engels hela verk i beaktande”. Lenins tidigaste och enligt många mest inflytelserika lärare i den marxistiska läran var den landsflyktige ledaren av Gruppen för arbetets befrielse Gregorij Plechanov. Från sin bas i Geneve vände sig Plechanov gång på gång till Engels för att få råd i filosofiska och strategiska frågor om det effektivaste sättet att implementera marxismen i Ryssland... Vad Plechanov tog från sin läsning av Engels var en tro på att marxismen var ett komplett teoretiskt system som kunde förklara historien, naturvetenskapen, ekonomin och, det viktigaste av allt, politisk handling. Plechanov var den förste att ge marxismen titeln ”dialektisk materialism”, varmed han menade en enhetlig filosofisk världsbild som baserades på Marx’ och Engels’ applicering av Hegels dialektik på naturvetenskap och fysik och sedan på social förändring självt.⁶⁵

Marx, marxismen och Darwin

Diskussionen om Marx’ och marxismens ansvar för utvecklingen i Sovjetunionen tycks ha kommit till slutsatsen att det inte är Marx och marxismen som kan hållas ansvarig för Lenins och Stalins politik, utan snarare Engels och ”engelsismen”. Men ännu saknas ett namn i kedjan, Charles Darwin. Visserligen spelade Darwin inte samma stora roll för vare sig Marx eller Engels som Hegel gjorde, men som en förbindelselänk mellan Marx’ och Engels’ försök att utveckla av en historieteori (”historisk materialism”), Marx’ analys av ”det borgerliga samhällets rörelselagar” (kapitalteorin) och Engels’ ”naturdialektik” kom han att få en viktig roll.

Marx läste *Om arternas ursprung* 1860, ett år efter dess utgivning, och skrev till den tyske arbetarledaren Ferdinand Lassalle att ”Darwins arbete är mycket viktigt och passar mitt syfte genom att det ger en grund i naturvetenskap för den historiska klasskampen”.⁶⁶ Ett år senare hade han dock delvis ändrat uppfattning och menade att ”det är konstigt hur Darwin bland djur och växter känner igen sitt engelska samhälle med dess arbetsdelning, konkurrens, öppnande av nya marknader och den malthusianska kampen för tillvaron”.⁶⁷ Engels hade läst boken tidigare än Marx, och i ett brev till denne i december 1859 skriver han:

Förresten, Darwin, som jag läser just nu, är helt lysande. Det fanns en aspekt av teleologin som ännu inte hade raserats, och det har skett nu. Aldrig tidigare har ett så storslaget försök gjorts att visa den

---

⁶⁵ Hunt 2010:357ff.

⁶⁶ Marx till Lassalle, 16 januari 1861, i *MECW*, vol 41, s. 245.

⁶⁷ Marx till Engels 18 juni 1862, i *MECW*, vol 41, s. 380.

historiska utvecklingen i naturen, och definitivt aldrig med så bra effekt. Men naturligtvis behöver man stå ut med den råa engelska metoden.⁶⁸

Jämför man detta med vad Marx' skrev till Lassalle kan man se att i denna fråga är det Engels som har inspirerat Marx snarare än tvärtom. Detta blir än tydligare när Marx fortsätter sitt brev på följande sätt:

Man behöver naturligtvis stå ut med det klumpiga engelska stilen i argumentationen. Trots alla brister är det här som för första gången "teleologi" i naturvetenskapen inte bara fått ett dödligt slag utan också att dess rationella innebörd här förklarats empiriskt.⁶⁹

Det var länge en etablerad sanning att "trots att Marx knappast hade någon personlig kontakt med Darwin erbjöd han sig att dedicera höjdpunkten av sitt livsverk, *Kapitalet* (eller någon del, upplaga eller översättning av den) till Darwin, men att Darwin avböjde erbjudandet".⁷⁰ Detta skulle innebära att Marx, trots ovanstående kommentar, hade en hög uppfattning om Darwin. Marx skickade ett exemplar av *Kapitalets* andra tyska upplaga 1873 till Darwin med dedikationen "Mr Charles Darwin, från en uppriktig beundrare. Karl Marx, London 16 juni 1873".⁷¹ Tre och en halv månad senare svarar Darwin:

1 oktober 1873.

Ärade herre,

Jag tackar er för den ära ni har vidfarit mig genom att sända mig ert storartade arbete om *Kapitalet* & jag önskar av hela mitt hjärta att jag vore mer värd att motta det genom att förstå mer av det djupa & viktiga ämnet politisk ekonomi. Även om våra studier har varit så olika tror jag att vi båda ärligt önskar en utbredning av Kunskapen, & att detta i det långa loppet säkerligen bidrar till Mänsklighetens lycka.

Jag förbliver Er trogne

Charles Darwin⁷²

Teorin att Marx ville dedicera *Kapitalet* till Darwin vilar på ett annat brev från Darwin den 13 oktober 1880, där denne säger sig vara "mycket tacksam för Ert vänliga brev och bilagan". Lite senare skriver han "Jag skulle föredra att delen eller bandet inte tillägnades mig (men jag tackar

---

⁶⁸ Engels till Marx, 11-12/12 1859, i *MECW* vol 40, s. 550.

⁶⁹ Marx till Lassalle, 16 januari 1861, i i *MECW*, vol 41, s 245.

⁷⁰ Fay 1978:133. Åtminstone tre Marxbiografer är eniga om detta: Marx "erbjöd sig att tillägna Darwin boken, en man för vilken han hyste en större intellektuell beundran för än för någon annan av sina samtida, eftersom han ansåg att denne med sin teori om evolutionen och det naturliga urvalet hade gjort detsamma för naturvetenskapernas morfologi som han själv strävade att göra för mänsklighetens historia" (Berlin 1965:216). Här har Berlin blandat ihop bok I och II och det är snarare Engels' ståndpunkt som han framför. Vidare: "Några år senare, 1880, när Marx fortfarande arbetade på volym II av *Kapitalet* bad han Darwin om äran att få dedicera den till honom" (Padover 1980:211), och slutligen: "Marx önskade med all säkerhet dedicera *Kapitalets* andra volym till Darwin (Darwin tackade nej till äran, för att han fått intrycket att det var en uppenbart ateistisk bok och han ville inte såra sin familjs känslor" (McLellan 1981:424).

⁷¹ Gruber 1961:582. Boken med inskriptionen finns kvar i Darwins bibliotek och ett foto av titelsidan med Marx' text finns i Huxley & Kettlewell 1965:80, där författarna också framför teorin om att "Karl Marx vördade Darwin och ville tillägna den engelska översättningen av *Das Kapital* till honom, en begäran som artigt avlogs".

⁷² Feuer 1976:2. Brevet finns i fotostatkopier i Colp 1976:393.

er för den avsedda hedersbetygelsen) då detta i vis mån antyder mitt godkännande av publikationen i stort, som jag inte vet någon om”.⁷³ Det finns dock inget som stödjer denna teori, då ”Marx’ brev tyvärr inte har hittats.”⁷⁴ Darwins brev hittades bland Marx’ efterlämnade papper, och därför trodde Marxforskare att brevet var skrivet till honom. Brevet publicerades första gången i den ryska tidskriften *Pod Znamenem Marxizma* (Under marxismens baner), nr 1-2 1931.⁷⁵ I själva verket var det Marx’ ”svärson” Edward Aveling som hade fått brevet efter att själv ha skrivit till Darwin och bett att få tillägna sin kommande bok *Studentens Darwin* till honom.⁷⁶ Aveling var en övertygad darwinist redan innan han träffade Marx’ dotter Eleanor, och trots att han redan var gift började han leva med henne (senare gifte han sig med ytterligare en annan kvinna), blev ”en brinnande marxist”⁷⁷ och det var han som – kanske efter att ha förfalskat Eleonors namnteckning – skaffade det gift som hon tog och dog av 1898. Det var också Aveling som 1897 publicerade Darwins brev till Marx från 1873. Han hade dessutom, tillsammans med den tyska materialisten Ludwig Büchner hälsat på Darwin 1981 och då diskuterat religionsfrågan.⁷⁸

Frågan om Marx ville tillägna *Kapitalet* till Darwin har inte bara akademiskt intresse, utan den handlar om huruvida Marx såg sin historieteori som ett komplement till och byggande på Darwins evolutionsteori. Om Marx så sent som 1880 vill tillägna sitt stora verk till Darwin tyder det på att han hade mycket höga tankar om honom och ville koppla sin egen teori till Darwins. Men om han inte ville det kan det tyda på att han inte uppfattade sina historiska analyser som grundade i den naturhistoriska utvecklingen.⁷⁹ Det finns nu övertygande bevis för att det faktiskt

---

⁷³ Wheen 2004:335. I *Kapitalets* I:a bok nämns Darwin endast två gånger i fotnoter (Marx 1970a:297 och 323). Darwin verkar inte ens ha läst dessa fotnoter när han fick boken 1873, för hans kopia ”var uppskuren till sidan 105, men sedan inte uppskuren till slutet, sidan 822, även innehållsförteckningen på baksidan var uppskuren” (Gruber 1961:582).

⁷⁴ Gerratana 1973:79. Gerratana menar trots det att ”1880 bad Marx om tillåtelse att dedicera volym II av *Kapitalet* till honom (ibid:80).

⁷⁵ Gerratana 1973:80, fotnot 48.

⁷⁶ Brevet från Aveling till Darwin hittades 1975 av Thomas Carroll i ”Robin Darwins arkiv för Darwins efterlämnade dokument”, Carroll 1976:385. Brevet finns i ibid:386f. Man har också funnit de två artiklar som Aveling sände till Darwin (Colp Jr. 1976:388).

⁷⁷ Fay 1978:138.

⁷⁸ Colp Jr. 1976:390.

⁷⁹ ”Det är väl känt att Karl Marx ville dedicera *Kapitalet* till författaren till *Arternas uppkomst*. Denna intellektuella släktskap mellan de två stora männen verkar också ha fått ytterligare tyngd av Friedrich Engels’ yttrande i hans tal i London vid Marx’ grav: ’Så som Darwin upptäckte lagen för den organiska naturens utveckling, så upptäckte Marx den mänskliga historiens utvecklingslag’ (Avineri 1967:30). Enligt Avineri bygger kopplingen mellan Marx och Darwin på ett skämt då Marx bad Engels recensera *Kapitalet* 1967, bl.a. i den liberala tidningen *Der Beobachter*. I ett brev den 7 december skriver Marx till Engels ”att det skulle vara en rolig kupp om vi kunde lura Vogts vän, schwabaren Mayer” (*MECW*, vol 42:493). Denne var anhängaren till Darwin, mot Preussen och pro-kapitalistisk, och genom att jämställa Marx med Darwin och framställa Marx som en liberal som hyllade ”framsteg” har, skriver Engels i recensionen, ”författaren gett – utan tvekan mot hans egen avsikt, det starkaste argumentet mot all professionell socialismen”. Eftersom denna koppling mellan Darwins evolutionsteori och Marx’ historieteori blev en av den ortodoxa marxismens centrala axlar är det onekligen en historiens ironi om ”det lyckade litterära skämtet mot en redaktör på en provinsial tysk tidning blev den mest minnesvärda inskriften på Marx’ intellektuella monument och en dogm” (Avineri 1967:31f).

var Edward Aveling som Darwin hade kontakt med, och därför kan man dra slutsatsen att breven mellan Marx och Darwin 1873 ”var den sista kontakten mellan Darwin och Marx. Från 1860 till 1873 hade Marx ett antal synpunkter på darwinismen. Efter 1873 tycks hans intresse för darwinismen ha avtagit.”⁸⁰ Detta intryck förstärks av att i ”Marx’ etnologiska anteckningsbok, som är sammanställd mellan 1879-1881, citeras Darwin bara en gång, och där finns inga bevis på att han återgick till sin tidigare entusiasm”.⁸¹ Slutsatsen blir därför att Marx inte byggde sin samhällsanalys på en darwinistisk grund, någon som de första marxisterna tydligt gjorde, en slutsats som förstärks av det faktum att Marx under 1870-talet snarare fördjupade sig i förkapitalistiska samhällsformer än i evolutionsteori.

Däremot kom Engels i sitt arbete med ”naturens dialektik” flera gånger in på Darwin, vars evolutionsteori han såg som den ”tredje stora upptäckten” (vid sidan av upptäckterna av energins omvandling och den organiska cellen) som gjorde det möjligt att förklara variationer av organiskt liv i naturen, men genom Darwin hade enligt Engels också ”grunden lagts för att förstå det mänskliga sinnets förhistoria och spåra olika stadium av dess utveckling”.⁸² Det är mot denna bakgrund man skall se Engels’ jämförelse vid Marx’ begravning mellan Darwins och Marx’ respektive ”upptäckter”. Utifrån Engels’ liknelse blir Marx’ materialistiska historieuppfattning en ”fjärde upptäckt” och, får man anta, Engels’ egna tankar om naturens dialektik en ”femte upptäckt” som slutligen strukturerar hela tanke systemet. Det är detta system som under 1880-talet utvecklas till ”proletariatets världsåskådning”, eller som det ofta kallades ”vetenskaplig socialism”, och som den första generationens marxister efter Engels, bland andra Karl Kautsky, utformade.

Karl Kautsky och marxismen

Beroende på att Lenin och Kautsky intog motsatta ståndpunkter vid krigsutbrottet 1914 och sedan blev politiska fiender efter den ryska revolutionen 1917, då Lenin kallade Kautsky för ”renegat”, har Kautskys stora betydelse för den ryska socialdemokratin, inklusive Lenin och bolsjevikerna, försvunnit från historien. Men Kautsky var, tillsammans med Engels, under de första decennierna av 1900-talet ”den europeiska socialismens ledande ideolog. Efter Engels’ död kom Kautsky, som hans vän och arvtagare, att uppnå en maktposition som endast ett fåtal socialister kunde göra anspråk på. Han var socialismens påve, ett orakel för den annalkande revolutionen... han var fosterfar och mentor till en hel generation unga socialistiska författare och teoretiker i hela Europa.”⁸³ Denna centrala position som Kautsky innehade gjorde att hans speciella version av marxism kom att bli mycket inflytelserik, och som han själv sade innebar hans inflytande efter Marx’ och Engels’ död att Darwins evolutionsteori blev än viktigare: ”De

---

⁸⁰ Colp Jr. 176:394.

⁸¹ Fay 1978:140.

⁸² Engels 1976:197.

⁸³ Zeman, W. B. Scharlau 1965:22, i Donald 1993:xi.

utgick från Hegel, jag utgick från Darwin”.⁸⁴ Därför kom Kautsky, att ”näst efter Engels, bli den främsta talesmannen för en naturalistisk, evolutionistisk, deterministisk, darwinistisk version av marxism”.⁸⁵ Sammantaget medförde detta att marxismen av sina anhängare betraktades som en bättre vetenskaplig teori om allt i universum, medan motståndarna inte bara hade en felaktig politik eller stödde ”fel klass”, utan saknade även en modern vetenskaplig uppfattning om världen:

Detta insisterande på att marxismen var en vetenskap kan ge oss nyckeln för att förstå varför Kautsky antog termen [vetenskaplig socialism] och även vilken tolkning han gjorde av ”Marx’ system”. I samband med detta ska man komma ihåg att på 1880-talet var Kautsky, liksom alla i hans generation, en ivrig anhängare av Darwin. Han verkade ha blivit inspirerad av framgången, av genklangen, i styrkan i attraktionen som låg i termen ”darwinism”. Önskan att symboliskt uttrycka en väsentlig dimension av Marx’ verk ledde det sätt på vilket han gick vidare, och om darwinism var liktydigt med vetenskapen om naturen var marxismen liktydig med vetenskapen om samhället. Man ska lägga märke till att i detta avseende var Kautsky ingen nyskapare: Parallellen mellan Darwin och Marx gjordes hela tiden i den socialistiska diskursen mot slutet av 1800-talet. Det avspeglade periodens känslighet och kollektiva mentalitet, genomdränkt som den var av scientism, dominerad av monistisk materialism och idén om framsteg och evolution som kom från naturvetenskapen.⁸⁶

Det var denna grundläggande ”marxistiska scientism” som Kautsky utformade och spred, inte minst i Central- och Östeuropa, där även ”bolsjevismen före 1914 bara var en del av den internationella socialdemokratins ortodoxa vänsterflygel, och inte i något viktigt avseende hade Lenin tillfört något av betydelse som kan betraktas som ett originellt bidrag till den marxistiska teorins utveckling... [Först] när Lenin reviderade den marxistiska teorin för att motivera sitt erövrandet av makten [1917] avskar sig bolsjevismen från den europeiska socialdemokratins huvudfåra, och den ortodoxa marxismens ledande internationella rörelseteoretiker, Kautsky, började skymfas istället för att högakts.⁸⁷

Redan en vecka efter oktoberrevolutionen kritiserade Kautsky skarpt bolsjevikerna för att de ”i sitt försök att bygga socialism i ett underutvecklat land med terror och förtryck som medel hade helt hamnat i motsättning till Marx’ och Engels’ ståndpunkter”.⁸⁸ Det var som svar på Kautskys kritik som Lenin skrev ”Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky” som innehöll ”hundra sidor av bittra invektiv mot hans forna mentor, och den innehöll också det enda seriösa försök som Lenin gjorde att rättfärdiga sovjetregimen i marxistiska termer”. Speciellt anklagade Lenin Kautsky för dennes ”förvrängning av begreppet proletariatets diktatur och för

---

⁸⁴ Kautsky, i Jones 1982:294.

⁸⁵ Kolakowski 2005:395.

⁸⁶ Haupt 1981:281. Kautsky skriver själv om sin intellektuella utveckling: ”Vid sidan av historiskt färgade studier ägnade jag mig också åt naturvetenskapliga. Darwinismen hade på [adertonhundra]sjuttitotalet fångat hela den bildade världen. Jag tog till mig den med entusiasm, och mina historieteorier blev mest en tillämpning av darwinismen på samhällsutvecklingen... Jag tog mig sedan an Marx’ *Kapitalet*, men misslyckades totalt att förstå den och vände mig avskräckt från den, tills jag kom på att boken var en kritik av den politiska ekonomin, och att jag först måste lära mig att förstå den” (Kautsky 1954:13).

⁸⁷ Donald 1993:ixf.

⁸⁸ Kolakowski 2005:394.

att reducera Marx till att ha varit en liberal".⁸⁹ Men först och främst är både Kautskys kritik av bolsjevikregimen och Lenins kritik av Kautsky en kamp om vem som är "mest marxistisk". Så menar Lenin att man hos Kautsky "istället för 'ekonomisk analys' finner vi en första klassens mischmasch. Istället för marxism har vi fragment av liberala doktriner och en predikan för servilitet inför bourgeoisien och kulakerna":

Vilken lärdom! Vilken förfinad lakejtjänst åt bourgeoisien! Vilket civiliserat maner att krypa på magen för kapitalisterna och slicka deras stövlar! Om jag vore Krupp eller Scheidemann, Clemenceau eller Renaudel skulle jag betala herr Kautsky miljoner, belöna honom med judaskysar, berömma honom inför arbetarna, rekommendera "socialismens enhet" med så "hedervärda" personer som Kautsky. Att skriva broschyrer mot proletariats diktatur, att berätta om whigs och Tories i England på 1700-talet, att försäkra att demokratin betyder "minoritetsskydd" och förtiga *pogromerna* mot internationalisterna i den "demokratiska" republiken Amerika är inte detta lakejtjänster åt bourgeoisien?⁹⁰

Marx och proletariats diktatur

Diskussionen om Marx' eventuella ansvar för utvecklingen i Sovjet har nu kommit fram till att "marxistpåven" Karl Kautsky och oktoberrevolutionens marxistiske ledare Vladimir Lenin tävlar om vem som är mest "marxistisk" och om motståndaren är marxism överhuvudtaget. Hur skall man kunna avgöra vem som har rätt, Kautsky eller Lenin, utan att man redan från början bestämt sig för svaret? Kan man jämföra de bägges uttalande med vad Marx själv skrev i olika böcker, artiklar, utkast, brev etc. såsom de flesta som vill hävda sin trohet mot "originalet" gjort. Men eftersom Marx, liksom för övrigt Engels och de efterföljande "marxisterna", samtliga har skrivit så oerhört mycket är det svårt, för att inte säga omöjligt, att *inte* finna stöd för en ståndpunkt som ryms inom en relativt bred ram av modern socialism. Dessutom, med en parafraas på vad som sägs om en filosof i ett uppslagsverk, kan man hävda att "[Marx'] åsikter har säkerligen undgått förändringar, men exakt på vad sätt är forskarna oense om".⁹¹ Detta kan sägas om Aristoteles, men gäller givetvis lika mycket för Marx och Engels, eller Plechanov, Kautsky, Lenin och till och med Stalin. Alla förändrade mer eller mindre sina ståndpunkter vid olika tillfällen och i en rad olika situationer, även om man kan diskutera hur mycket och varför dessa förändringar inträffade. Ofta måste man dessutom känna till den konkreta kontexten för att förstå vilken innebörd olika uttalanden har eller hur man skall tolka en viss teoretisk utsaga.⁹²

Det är i själva verket en av de viktigaste hörnstenarna i konstruktionen av "marxismen" mot slutet av 1800-talet att det oberoende av kontexten kan abstraheras fram en sann kärna av ståndpunkter hos Marx (och Engels) som utgör grunden i "marxismen". Även mycket kunniga och belästa forskare (som t.ex. Kolakowski) utnämner Marx och Engels till "the Founders" och

---

⁸⁹ Donald 1993:237f.

⁹⁰ Lenin 1965: "Proletarian Revolution and Renegade Kautsky", i *CW*, vol 28:299 och 245.

⁹¹ *Nationalencyklopedin*, vol 1:530.

⁹² Ett bra exempel på hur en långt driven contextualisering kan leda till helt nya slutsatser, i detta fall av Lenins pamflett *Vad bör göras?* från 1902 är Lih 2008, där Lenins stora beroende av Kautskys marxism framhävs.

menar att ”när *Kommunistiska manifestet* hade utkommit kan man säga att Marx’ samhällsteori och hans uppmaningar till handling hade nått sin fulländning i form av en väldefinierad och bestående skiss. Hans senare arbeten modifierade inte i något väsentligt avseende vad han redan hade skrivit, utan berikade det med speciella analyser som ibland inte var mer än aforismer, slagord och huvudargument till en massiv teoretisk struktur.”⁹³ Detta skrivs av en författare som överhuvudtaget inte nämner Marx’ arbete med den ryska historien och diskussion om *obsjtj-nans* eventuella roll i den ryska revolutionen. Det är därför ingen överdrift att hävda att Kolakowski här följer Engels i fotspåren genom att helt utesluta det som även Engels bortsåg från när han redigerade och gav ut bok II och III av *Kapitalet*.

Problemet med denna kausalanalytiska ansats är att det bygger på ett metodologiskt felslut som kan uttryckas med satsen *post hoc ergo propter hoc* (”efter detta, därför på grund av detta”). Tanken är att vad Marx och Engels skrev *ledde fram till* vad Kautsky och Plechanov skrev, vilket i sin tur *ledde fram till* vad Lenin skrev, något som i sin tur *ledde fram till* vad Stalin sade och gjorde. Sett på detta sätt är Marx ”den ursprungliga orsaken” i en orsakskedja som sträcker sig fram till Stalin, och han kan därför anses vara ansvarig för dennes politik. I grafisk form kan denna kausalanalytiska ansats se ut (modell 1):

Marx I (den verkliga Marx som levde sitt liv) —> Marx’ arbeten —> läsaren

Denna modell bygger på tanken att Marx har existerat som en faktisk person som genom sina handlingar och texter har gett läsarna en direkt möjlighet att veta vad han faktiskt avsåg med sina verk. Men ”man kan argumentera för att processen att härleda en betydelse från [Marx’] arbeten är direkt motsatt denna uppenbara process av överföring. Om vi analyserar *receptionen* av [Marx’] text måste vi börja med läsaren som faktiskt arbetar med texten och som börjar med specifika förutfattade meningar, frågor och antaganden. Det är läsaren som aktivt tolkar texten och således i en mening konstruerar [Marx’] ’mening’.⁹⁴ Utgår man från denna tankegång får man vända på ovanstående modell och får då modell 2:

Läsaren —> Marx’ arbeten —> Marx II, III, IV etc.

(tolkningar som producerats av specifika läsare)

Där Marx I är den verkliga Marx som gjorde många saker i sitt liv så är Marx II, III, IV etc. inte någon verklig person, utan en person som är ett resultat av tolkning av texter och andra efterlämningar. Naturligtvis är inte varje tolkning lika rimlig, och vissa basfakta kan man enas om, som att Marx var född 1818 och dog 1883, och när hans olika böcker publicerades. Men trots att en läsare givetvis tror och hoppas på att den egna tolkningen överensstämmer med Marx’ ursprungliga intentioner finns det inget sätt att fullständigt lösa olika tolkningstvister.

---

⁹³ Kolakowski 2005:191.

⁹⁴ Rigby 2007:1. Här har Engels i Rigbys modell ersatts med Marx.

Läsarna är ”långt ifrån passiva i sitt förhållande till texten. Faktiskt är det så, givet mångfalden av de olika läsningar av Marx och Engels som nu görs, att det är enklare att argumentera för att i dialektiken, då läsaren skaffar sig en mening från texten och texten begränsar den mening som är möjlig för läsarna, är det läsaren som har övertaget.”⁹⁵

Om det är så att det är läsaren som har övertaget i läsningen av texterna måste resultatet av texttolkningarna ses som kombination av tolkarens intentioner, den kontext vari tolkningen sker⁹⁶ och de möjliga tolkningar som texterna medger. Alla uttolkarna av Marx’ tänkande – inklusive Engels – skapade i sitt eget tänkande sin förståelse för Marx’ synsätt utifrån de intentionerna de hade för att använda Marx och anknyta sitt eget tänkande till honom. Det var genom att framhålla Marx som ett oemotsägligt ideal som Engels fick den position han fick efter Marx’ död som den främste uttolkaren av dennes tänkande. Även Kautsky, Plechanov och Lenin utnyttjade Marx’ och nu även Engels’ stora prestige (som de själva varit med om att bygga upp) i sina egna teoretiska och politiska projekt. Det blir därför svårt att försöka diskutera skuldfrågan genom att till exempel analysera innebörden av enstaka viktiga begrepp som t.ex. det ”’flyktiga’ marxistiska begreppet proletariats diktatur”,⁹⁷ för att ta reda på om det var Kautskys eller Lenins användning av begreppet som låg närmast Marx’ ursprungliga avsikt. Varje försök att på detta sätt nagla fast en över tid gemensam mening med entydig innebörd missar det problematiska i att abstrahera fram en och endast en tolkning av ett begrepp som kan variera så mycket till sitt innehåll. Lenin använde begreppet för att legitimera den partidiktatur som skapades efter oktober 1917, och som sedan blev ett kännetecken på enpartistaten Sovjetunionen. Kautsky, å sin sida, använde begreppet närmast som synonym med demokrati, för ”utan demokratiska organisationer (...) skulle socialiseringen av produktionsmedlen förlora sin socialistiska innebörd eftersom företagsledningen skulle anförtros till en despotisk organiserad minoritet som upphäver den mening som socialiseringen erhåller i kombination med demokrati”.⁹⁸ Att Lenin och Kautsky båda hänvisar till Marx i sin tolkning visar det problematiska i att försöka finna vilken definition Marx hade de gånger han använde uttrycket.⁹⁹

---

⁹⁵ Ibid:2. Jämför kapitlet: ”Dialektiken mellan Marx och marxism”, i Månson 1987.

⁹⁶ Så bör man till exempel ta med i beräkningen att ”Den skolastiska kodifieringen av de tidigare stadierna [av marxismen] var en västeuropacentrerad konstruktion, efterfrågad av den positivistiska, etnocentriska evolutionarismen hos en generation av Marx’ uttolkare och beundrare, som främst byggde på Marx’ och Engels’ publicerade texter” (Yassour 1987:6).

⁹⁷ Barany 1997.

⁹⁸ Salvadori 1979:256. Kautsky skriver själv: ”Demokrati och socialism skiljer sig således inte i den meningen att den ena är ett medel och det andra ett mål, båda är medel till samma mål. Med modern socialism avser vi inte bara en social organisation av produktionen, utan också en demokratisk organisation av samhället, för socialism är oupplösligt förenad med demokrati. Det finns ingen socialism utan demokrati.” Kautsky: *Die Diktatur des Proletariat*:9, cit. i ibid).

⁹⁹ Enligt Draper, som gått igenom Marx samlade verk, använde Marx uttrycket sammanlagt nio gånger i olika sammanhang (skrifter, tal, brev etc.), varav en gång tillsammans med Engels. Denne använde själv uttrycket vid ytterligare sex tillfällen, varav tre på 1890-talet (Draper 1986:385f). I en sammanfattning av Marx’ och Engels’ användning av begreppet säger han: ”För Marx och Engels betydde utan undantag från början till slutet av deras levnadsbana ”proletariats diktatur” varken mer eller mindre än ”proletariats herravälde”, ”arbetarklassens

De som ändå har försökt att analysera vad Marx, Engels, Plechanov, Kautsky, Lenin och Stalin menade med begreppet ”proletariatets diktatur” skiljer sig något åt ifråga om när och var och av vem uttrycket fick den innebörd det fick av Lenin och senare Stalin. Även om det var Plechanov som förde in begreppet i den ryska diskussionen i debatten med *narodnikerna* och, tillsammans med Lenin, tog med det i partiprogrammet 1903, så är det Lenins senare användning som främst skiljer sig från Marx’ och Engels’ användning:

Även om uttrycket genom hans försorg blev känt då det togs med i det socialdemokratiska partiprogrammet förstod Plechanov vid tiden för utarbetande och ratificering av programmet uttrycket i Marx’ mening, vilket endast hänvisar till klassinnehållet i den framtida revolutionära staten. Det var Lenin som omtolkade den proletära diktaturen på ett antidemokratiskt sätt och gjorde det synonymt med enpartistyre och laglös terror. Lenin följde inte Plechanov utan bröt med honom och använde sig av Marx’ tillfälliga uttryck som en motivering för auktoritarism. I en mängd frågor var Lenin en genuin (ehuru ovetande) innovatör, och leninism uppstod som en ny form av marxism mellan 1900 och 1905 genom att han övergav viktiga delar av Plechanovs mer demokratiska teori. Utvecklingen av ”proletariatets diktatur” från Plechanov till Lenin utgör en av berättelserna om leninismens uppkomst.¹⁰⁰

Avslutning

Det verkar svårt att komma fram till ett entydigt svar på frågan om Marx’ och marxismens ansvar för utvecklingen i Sovjetunionen, främst under Stalin då Lenin knappast hann uppleva bildandet av Unionen 1922 då han var sjuk de sista åren av sitt liv. Det betyder givetvis inte att han var oviktig som en bakgrund för Stalins senare maktutövande, både genom att han lät Stalin få höga positioner och gjorde det möjligt för Stalin att referera till ”lärofaders” teorier. Kan man resonera på samma sätt vad det gäller Marx?

Ett sätt att närma sig frågan är att göra en analytisk åtskillnad mellan begreppen ”Marx” och ”marxism”. Det är svårt även rent analytiskt att göra det, för nästan alla som sysslar med Marx och marxismen – såväl vetenskapligt som politiskt – blandar samman begreppen genom att härleda marxismen till Marx och hävda att det är Marx (och hos många också Engels) som är marxismens grundare (som t.ex. Kolakowski ovan). Marxismen kan då definieras som ”Karl Marx’ och Friedrich Engels’ politiska och ekonomiska teorier”, med tillägget ”senare utvecklade av deras efterföljare för att utgöra grunden för kommunismens teori och praktik”. Denna definition bygger på modell 1 ovan, där Marx I uppfattas som grundaren av marxismen

---

erövring av den politiska makten”, etableringen av en arbetarstat i den första post-revolutionära perioden... ”Proletariatets diktatur” hänvisade inte till några speciella kännetecken, metoder eller institutioner av proletariatets härskande – det innebar proletariatets herravälde och inget mer.” (ibid:213).

¹⁰⁰ Mayer 1993:256. Lovell, som gjort en liknande analys, menar att det var just Marx’ ”oklarheter” och ”dåligt förklarade uppfattningar” i frågan om övergången till socialismen som gjorde det möjligt för Lenin att ”framhålla den proletära diktaturens absoluta nödvändighet, ett begrepp som han återupplivade och exploaterade på ett mästertligt sätt i sin debatt med andra marxister. Marx’ synd var utelämnande, inte bemyndigande. Lenin tillhandahöll de teoretiska grunderna för den sovjetiska auktoritarismen, Marx’ bidrag till dem var inte avgörande.” Lovell 2009:197).

och efterföljarna (där Engels antingen kan jämföras med Marx eller ses som den viktigaste efterföljaren) utvecklade marxismen. Om man utgår från modell 2 ovan så är det alltid efterföljarna som utformar det som kom att kallas marxism, visserligen på basis av efterföljarnas utvalda citat från och tolkningar av Marx (och ibland Engels), men det är *själva urvalet och tolkningarna som skapar det som kallas "marxism"*. På detta sätt finns det logiskt sett ingen möjlighet att Marx själv skulle ha varit "marxist", annat än i de fåtaliga fall då han tolkar sig själv.¹⁰¹

För att kunna acceptera att Marx inte var grundare av marxismen måste man först peta ner honom från den piedestal han hamnade på då han blev upphovsman till efterföljarnas "ism", och se statyerna av honom inte som en symbol för hans nära nog gudalika status i de före detta kommunistiska staterna utan som ett erkännande av hans livslånga försök att förstå och förklara sin samtids "vardan och varthän". Det gäller först och främst att se honom som en människa som ibland eller kanske ofta tog fel, som i sitt intellektuella arbete kom viktiga historiska och samhällsliga processer på spåren och som, framförallt, var omutlig ifråga om att inte lämna ifrån sig något halvfärdigt för att nå lättköpt popularitet, och som också var beredd att söka nya vägar då hans preliminära svar inte tillfredsställde honom. Det var inte det faktum att han avbröt arbetet med *Kapitalets* II:a bok för att istället ägna sig åt Ryssland och andra "outvecklade" länder (till Engels' förtvivlan) i tio år som visar att han inte försökte vara en seriös forskare utan snarare just att han *gjorde* det. Så skulle inte en person som främst är intresserad av att sprida sin ideologi göra:

Var [Marx] Gud eller människa? Gentemot gudar och smågudar är testet på att vara mänsklig att man är kontextbunden, man förändrar sina synsätt och gör fel. Mänskliga visioner avspeglar den fysiska, sociala och intellektuella omgivningen. Mänskliga visioner förändras över tid – vi lär oss och upptäcker nya saker. Människor tar fel i perception, förståelse och förutsägelse. Guds vision är obegränsad, oföränderlig och ofelbar... För att lyfta fram Marx' mäsklighet är det förmodligen bäst att börja med tolkningar som bär spår av en gudsfuktan. Även om kommentarerna varierade var förgudning av Marx och volym 1 av *Kapitalet* djupt rotad i den andra internationalen. 1917 års politiska segern gjorde bolsjevismen till världens mest inflytelserika uttolkaren av marxismen. Under 1930-talet hade stalinismen förenklats sin tolkning till ett verktyg för ideologisk styrning. Stalin hade rätt och *därför* hade Lenin rätt och *däriigenom* hade Marx oftast hade rätt (annars...). Politisk nytta, definierat av en ofelbar ledning, hade smält samman med en slutgiltig sanning och en odiskutabel lydighet.¹⁰²

Vad vinner man då med att reducera Marx till "bara" en kunnig och intressant forskare som aldrig själv försökte att utveckla en "vetenskaplig socialism"¹⁰³, och som inte heller önskade få

---

¹⁰¹ Det är kanske det han gör när han avvisar en viss tolkning i det berömda förordet till *Kritiken av den politiska ekonomin* där han kortfattat skisserar sin intellektuella utveckling och lägger fram sin historieteori, som senare kritiserats för att vara en "en historiefilosofisk teori om universellt framåtstigande", vilket han då tar avstånd från. Man kan säga att han rättar sig själv, eller rättare sagt, han avvisar en speciell tolkning av sig själv.

¹⁰² Shanin 1983: 25f.

¹⁰³ När Bakunin i sin bok om staten och anarkismen använde uttrycket "vetenskaplig socialism" som ett skällsord för Marx' teorier skrev denne i marginalen att uttrycket "bara användes i motsats till utopisk socialism som vill be-

den gudsstatus han fick efter sin död? Fördelen kan vara att det kanske blir lättare att analysera hans faktiska insats utan att den hela tiden skall relateras till föreställningen om ”en sann marxism”. Marx försökte utveckla en historiskt inriktad samhällsvetenskap utifrån de teorier och metoder han ansåg vara riktiga. Att den samtida etablerade samhällsvetenskapen inte gav honom det erkännande han ansåg sig vara värd störde honom, men han tyckte inte bättre om de devota hyllningar han kunde få motta mot slutet av sitt liv då hans namn började spridas i radikala läger. Han kunde också vara minst sagt kritisk mot anhängarnas idéer, inte minst de som politiskt stod honom nära som de tyska arbetarledarna August Bebel och Wilhelm Liebknecht.

För det andra måste man inse är att även Marx, liksom alla människor, ändrade ståndpunkt i takt med ökad kunskap och erfarenhet och när han fördjupade sig i olika frågeställningar. Det finns helt enkelt ingen helt sammanhängande och motsägelsefri ”Marx I” där allt denna skrivit och sagt passar in i ett stort pussel. Det är därför det finns så många olika ”marxismer”, inte bara därför att han arbetade med olika ”problematiker” under olika faser i sitt liv, utan också därför att han kunde uttala sig på ett sätt som han senare inte kunde stödja. Ett exempel på detta är det i detta kapitel diskuterade problemet med Marx’ intresse för den ryska utvecklingen. Även om det är Marx’ ord i *Till kritiken...* och *Kapitalets* bok I som lyfts fram i marxismen är ändå frågan vad Marx själv ansåg och vilket synsätt som var hans eget:

Men frågan är: vilka av Marx’ ord skall beviljas denna status? Marx’ ord motsäger varandra. Ända fram till slutet av sitt liv utvecklades Marx’ tankar, han hade inte löst viktiga frågor, och hans tankar var ofullständiga och motsägelsefulla... Marx’ ryska studier pekade i en riktning som tycktes komma konflikt med hans idéer om historiska framsteg som hade väglett hans tidigare arbete. Hur denna uppenbara konflikt bör hanteras är en fråga om tolkning, och olika tolkningar är möjliga.¹⁰⁴

Om det är så att ”det vi har blivit uppfostrade att kalla ’marxism’ bara utformades efter Marx’ död”¹⁰⁵ så blir egentligen alla strider om vem som är mest trogen Marx helt ointressanta. Det blir också ointressant att försöka ta reda på hur många ”marxismer” det finns. I litteraturen kan man finna allt från ”Två marxismer: vetenskaplig och kritisk”,¹⁰⁶ ”Tre (ansikten) av marxism: sovjetideologi, maoism och humanistisk marxism”¹⁰⁷ till ”Karl Marx’ fyra liv: Marx’ eget liv, marxism-leninism, västmarxism och nutida ’globaliserad’ marxism”.¹⁰⁸ Till detta kan man lägga ”ortodox marxism” (skapad av Kautsky och Plechanov och dominerande till 1914), den österrikiska austro-marxismen och Frankfurterskolans marxism, en historiskt inriktad marxism i England på 1950- och 60-talen och en ”euromarxism” i främst sydvästra Europa, de olika akademiska riktningarna som uppstod i en ”nyläsning” av Marx på 1960-talet, som Althusser-

---

dra människor med nya illusioner istället för att begränsa sin vetenskap till kunskapen om de sociala rörelser som formas av människorna själva”. (*MEW* 18, s. 635 f).

¹⁰⁴ Sayers 1999:364.

¹⁰⁵ Smith 1996:61.

¹⁰⁶ Gouldner 1980.

¹⁰⁷ Leonard 1970).

¹⁰⁸ Wippermann 1997.

skolan och kapitallogik, och slutligen ”analytisk marxism”.¹⁰⁹ Dessutom kan enskilda personer som Rosa Luxemburg, Leo Trotskij, Antonio Gramsci, Jean-Paul Sartre, Ernest Mandel och många, många andra sägas ha arbetat i en i bred mening marxistisk tradition. Lenin och Stalin är således inte de enda som gör anspråk på att tala för Marx. Men eftersom bolsjevikerna var de första som grep makten i Marx’ namn, och alla senare kommunistiska stater på många sätt har gått samma väg med bara ett tillåtet parti, ineffektiva femårsplaner, förtryck av oliktankande och en överklass av byråkratisk nomenklatura och hyllande av Marx kan de som inte är insatta i historien tro att det finns en rät linje från Marx till den kommunism som formades efter 1920. Eftersom både dessa stater och deras motståndare framhävde detta samband kunde det till slut etableras som en entydig sanning. Men det räcker att påminna om de tusentals marxister som redan från början av dess utveckling har varit kritiska till de tolkningar som finns, inte minst motståndare till Lenin och dennes marxism bland mensjevikerna. Tusentals, kanske hundratusentals marxister gick under i Stalins fångelser och arbetsläger, och bara för att Stalin hade den största möjligheten att sprida sin uppfattning om marxismen och de andra var tystade finns det ingen anledning att acceptera hans pretentioner på att vara den enda sanna uttolkaren av Marx. Därför blir slutsatsen av denna diskussion om Marx var ansvarig för ”de fruktansvärda illdåd som utförts under marxism-leninismens baner. Även i vår tid som är full av historiska ursäkter måste svaret bli nej. På inget begripligt sätt kan Engels eller Marx bära skulden för de brott som dessa historiska aktörer utfört flera generationer senare, även om den politik som erbjöds var till deras ära”.¹¹⁰

---

¹⁰⁹ För en översikt över dessa riktningar, se Månson 2010, kapitel 3.

¹¹⁰ Hunt 2009:364.

Litteratur:

- Anderson, Kevin B. (1983): "The 'Unknown' Marx's *Capital*, Volume I: The French Edition of 1872-1875, 100 Years Later", i *Review of Radical Political Economics*, vol 15:4, s. 71-80
- Avineri, Shlomo (1967): "From Hoax to Dogma: A Footnote on Marx and Darwin", i *Encounter*, vol 28, nr 2, s. 30-32
- Barany, Zoltan (1997): "The 'Volatile' Marxian Concept of the Dictatorship of the Proletariat, i *Studies in East European Thought*, vol 49, nr 1, s. 1-21
- Baron, Samuel H. (1955): "The First Decade of Russian Marxism", i *American Slavic and East European Review*, vok 14, nr 3, s. 315-330
- Baron, Samuel H. (1966): *Plekhnov: The Father of Russian Marxism* (Stanford, Ca.: Stanford University Press)
- Berlin, Isaiah (1965): *Karl Marx* (Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers)
- Bober M. M. (1965 [1927]): *Karl Marx's Interpretation of History: A study of the central thesis of the Marx-Engels doctrine of social evolution* (New York: The Norton Library)
- Briggs, Asa (1993): *Victorian Cities* (Berkeley, Calif. : University of California Press)
- Carroll, P. Thomas & Lewis S. Feuer (1976): "Further evidence that Karl Marx was not the recipient of Charles Darwin's letter dated 13 October 1880", i *Annals of Science*, vol 33, nr 4, s. 385-87
- Carver, Terrell (1980): "Marx, Engels and Dialectics", i *Political Studies*, vol 28, nr 1, s. 353-63 kop
- Claeys, Gregory (1984): "Engels' *Outlines of a critique of political economy* (1943) and the origins of the Marxist critique of capitalism", i *History of Political Economy*, vol 16, nr 2, s. 207-32.
- Colp Jr., Ralph (1976): "The contacts of Charles Darwin with Edward Aveling and Karl Marx", i *Annals of Science*, vol 33, nr 4, s. 387-94.
- Donald, Moira (1993): *Marxism and Revolution: Karl Kautsky and the Russian Marxists 1900-1924* (New Haven & London: Yale University Press)
- Draper, Hal (1986): *Karl Marx's Theory of Revolution*, volume III: *The 'Dictatorship of the Proletariat'* (New York: Monthly Review Press)
- Eaton, Henry (1980): "Marx and the Russians", i *Journal of the History of Ideas*, vol 41, nr 1, s. 89-112
- Engels, Friedrich (1969): *The Condition of the Working Class in England* (London: Panther)
- Engels, Friedrich (1970 [1878]): *Anti-Düring: Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen* (Stockholm: Arbetarkultur)
- Engels, Friedrich (1972 [1880]): *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* (Stockholm: Arbetarkultur)
- Engels, Friedrich (1976 [1925]): *Dialectics of Nature* (Moscow: Progress Publishers)
- Fay, Margaret A. (1978): "Did Marx Offer to Dedicate *Capital* to Darwin?", *Journal of the History of Ideas*, vol 39, nr 1, s.133-146
- Feuer, Lewis S. (1975): "Is the 'Darwin-Marx Correspondence' Authentic?", i *Annals of Science*, vol 32, nr 1, s. 1-12.
- Gerratana, Valentino (1973): "Marx and Darwin", i *New Left Review*, nr 82, s. 60-82
- Gorbatjov, Michail (1987): *Perestrojka: Ett nytt sätt att se på vårt land och världen* (Stockholm: Forum)
- Gouldner, Alvin (1980): *The Two Marxisms: Contradiction and Anomalies in the Development Theory* (Hounds-mills, Basington and London: MacMillan)
- Gruber, Howard E. (1961): "Darwin and 'das Kapital'", i *Isis*, vol 52, nr 4, s. 582-83
- Haupt, George (1982): "Marx and Marxism", i Eric J. Hobsbawm (ed): *The History of Marxism. Volume One: Marxism in Marx's Day* (Brighton, Sussex: Harvester Press)

- Hodges, Donald Clark (1965): "Engels' Contribution to Marxism", i Ralph Miliband and John Saville (eds): *The Social Register* (Monthly Review Press), s. 297-310
- Hunt, R. N. Carew (1964): *The Theory and Practice of Communism: An Introduction* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books)
- Hunt, Tristram (2010): *The Frock-Coated Communist: The Life and Times of the Original Champagne Socialist* (London & New York: Penguin Books) E
- Huxley, Julian and H. B. D. Kettlewell (1965): *Charles Darwin and his world* (London: Thames and Hudson)
- Jeffries, Stuart (2006): "On your Marx: Stuart Jeffries meets radical historian Jonathan Schofield", i *The Guardian*, Saturday February 4 2006
- Jones, Gareth Stedman (1982): "Engels and the History of Marxism", i Eric J. Hobsbawm (ed): *The History of Marxism. Volume One: Marxism in Marx's Day* (Brighton, Sussex: Harvester Press)
- Jordan, Z. A. (1967): *The Evolution of Dialectical Materialism* (Macmillan)
- Khlevniuk, Oleg V. (2001): "Stalinism and the Stalin Period after the 'Archival Revolution'", i *Kritika: Exploration in Russian and Eurasian History*, vol 2, nr 2, s. 319-327
- Kolakowski, Leszek (2005): *Main Currents of Marxism: The Founders, the Golden Age, the Breakdown* (New York & London: W.W: Norton & Company)
- Kramer, Mark (2006): Review of Donald Rayfield, *Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who killed for Him*", i *Journal of Cold War Studies*, vol 8, nr 1, s. 122-127
- Lenin, Vladimir (1965): *Collected Works*, vol 28 (Moscow: Progress Publisher) CW
- Leonard, Wolfgang (1970): *Three Faces of Marxism: The Political Concepts of Soviet Ideology, Maoism, and Humanist Marxism* (New York, Chicago & San Francisco: Holt, Rinehart and Winston)
- Levine, Norman (1975): *The Tragic Deception: Marx Contra Engels* (Oxford & Santa Barbara: Clio Books)
- Lichtheim, George (1967): *Marxism: An Historical and Critical Study* (London: Routledge & Kegan Paul)
- Liedman, Sven-Eric (2008): "Engelismen", i *Fronesis*, nr 28, s. 133-140
- Lih, Lars T. (2008): *Lenin Rediscovered: What Is to Be Done in Context* (Chicago, Ill.: Haymarket Books)
- Lovell, David W. (2009): *From Marx to Lenin: An evaluation of Marx's responsibility for Soviet authoritarianism* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Mayer, Robert (1993): "The Dictatorship of the Proletariat from Plechanov to Lenin", i *Studies in East European Thought*, vol 45, nr 4, s. 255-280
- Marx-Engels Werke (MEW), vol
- Marx, Karl (1964): *Pre-capitalist Economic Formations: Edited and with an Introduction by E. J. Hobsbawm* (London_ Lawrence & Wishart)
- Marx, Karl (1970a): *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin, Första boken: Kapitalets produktionsprocess* (Lund: Bo Cavefors Bokförlag) E
- Marx, Karl (1970b): *Till kritik av den politiska ekonomin* (Stockholm: Arbetarkulturs förlag) E
- McLellan, David (1981): *Karl Marx: His Life and Thought* (Granada: A Paladin Book)
- Månson, Per (1987): *Från Marx till marxism: En studie av Karl Marx och marxismens framväxt* (Göteborg: Daidalos/Röda bokförlaget)
- Månson, Per (red) (1987): *Moderna samhällsteorier: Traditioner, riktningar, teoretiker* (Stockholm: Nordstedts)
- Nationalencyklopedin* (1989), vol 1:A-ASA (Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker)
- Neumann, Iver B. (1996): *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations* (London: Routledge)
- Pipes, Richard (1994): *Russia under the Bolshevik Regime, 1919-1924* (London: Harvill)

- Rees, John (1964): "Engels' Marxism", i *International Socialism*, vol 65, nr 2, s. 1-14 kop
- Rigby, S. H. (2007): *Engels and the Formation of Marxism: History, Dialectics and Revolution* (Manchester and New York: Manchester University Press)
- Rappaport, Helen (2010): *Conspirator: Lenin in Exile. The Making of a Revolutionary* (London: Windmill Books)
- Rubel, Maximilien (1975) and Margaret Manale: *Marx Without Myth: A Chronological Study of his Life and Work* (Oxford: Basil Blackwell)
- Salvadori, Massimo (1979): *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880-1939* (London: New Left Books)
- Sayers, Sean (1999): "What is True Marxism? Karl Marx and the Intellectual Origins of Dialectical Materialism", i *Historical Materialism*, vol. 5, nr 1: 359-66
- Service, Robert (2007): *Comrades: A World History of Communism* (London: Macmillan)
- Shanin, Teodor (1983) (red): *Late Marx and the Russian Road: Marx and 'the peripheries of capitalism'* (New York: Monthly Review Press)
- Sheehan, Helena (1993): *Marxism and the Philosophy of Science: A Critical History* (Amherst, New York: Humanity Books)
- Smith, Cyril (1996): *Marx at the Millennium* (London & Chicago, IL: Pluto Press)
- Stalin, Josef (1970): *Om den dialektiska och historiska materialismen* (Göteborg: KFML(r))
- Steger, Manfred B. (1999) & Terrell Carver: *Engels After Marx* (Manchester: Manchester University Press)
- Struik, Dirk J. (1971) (ed): *Birth of the Communist Manifesto: With text of the MANIFESTO, all Prefaces by Marx & Engels, early drafts by Engels, and other supplementary material* (New York: International Publisher)
- Sovjetunionens Kommunistiska Partis (bolsjevikernas) historia: Kortfattad kurs* (Göteborg: Proletärkultur 1972)
- Tucker, Robert C (1990): *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* (New York & London: W. W. Norton & Co.)
- van Ree, Erik (1997): "Stalin and Marxism: A Research Note", i *Studies in East European Thought*, vol 49, s. 23-33
- van Ree, Erik (2002): *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in twentieth-century revolutionary patriotism* (New York and London: RoutledgeCurzon)
- Venturi, Franco (1960): *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia* (London: Weidenfeld & Nicolson)
- Wippermann, Wolfgang (1997): *Totalitarismusteorien: Die Entwicklung de Diskussion von den Anfänge bis heute* (Darmstadt: Primus Verlag)
- Volkogonov, Dmitri (1995): *Stalin: Triumph and Tragedy* (London: Weidenfeld and Nicolson)
- Von Mises, Ludwig (2007 [1957]): *Theory and History: An Interpretation o Social and Economic Evolution* (Albun, Al.: Ludwig von Mises Institute)
- Wada, Haruki (1983): "Marx and Revolutionary Russia", i Teodor Shanin (red): *Late Marx and the Russian Road: Marx and 'the peripheries of capitalism'* (New York: Monthly Review Press)
- When, Francis (2004): *Karl Marx: En biografi* (Stockholm: Nordstedts)
- White, James D (1996): *Karl Marx and the Intellectual Origins of Dialectical Materialism* (Houndsmills, Basington: MacMillan)
- Vollgraf, Carl-Erich (2002) and Jürgen Jungnickel: "Marx in Marx's Words"? On Engels's Edition of the Main Manuscript of Book 3 of *Capital*", i *International Journal of Political Economy*, vol. 32, no. 1, Spring 2002, pp. 35-78
- Yassour, Avraham (1987): "The Later Marx and the Fate of the Russian Obscina", i *Studies in Soviet Thought*, vol 33, s. 3-17